

4.

SPOMEN-DOM ŽRTVAMA FAŠISTIČKOG TERORA U GLINI, 1990. – 1995.

Jakša Raguž

UDK: 725.83:341.34-058.65(497.5 Glina)“1990/95”

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Autor se u članku bavi događajima koji su presudno utjecali na funkciju Spomen-doma u Glini od 1990. do 1995. godine. U uvodnome dijelu kratko se izlaže povijest Spomen-doma i ključni trenuci u njegovu uređenju do 1990. godine. Prvi dio članka objašnjava političke događaje u Glini nakon ozakonjenja višestranačja, koji su doveli do pretvaranja Spomen-doma u neformalni stranački dom Srpske demokratske stranke (SDS). Glavni dio prikazuje namjenu i način funkcioniranja Spomen-doma u Glini u razdoblju postojanja samoproglašene Republike Srpske Krajine. U zaključnome dijelu autor ukratko prikazuje prenamjenu Spomen-doma u Hrvatski dom nakon okončanja vojno-redarstvene operacije Oluja.

Summary ► The author looks in this article at events that had a decisive impact on the status of the Memorial House at Glina from 1990 to 1995. The introductory section contains a brief presentation of its history and key moments in its operations up to 1990. The first section then looks at political events in Glina after the legalisation of multi-party politics, which led to the Memorial House being used as an informal party office by the Serb Democratic Party (SDS). The main section looks at the intended and actual use of the Memorial House in Glina during the period of the self-proclaimed Republic of the Serb Krajina. In the concluding section, the author briefly presents the repurposing of the Memorial House into a Croat House, on completion of the military policing Operation Storm.

Ključne riječi ► Glina, Spomen-dom, Hrvatski dom, Domovinski rat, Srpska autonomna oblast Krajina, Republika Hrvatska, kultura sjećanja

Key words ► Glina, Memorial House, Croat House, the Homeland War, Serb Autonomous Area of the Krajina, culture of remembrance.

<https://doi.org/10.17234/9789533792972.37>

Upovijesti su brojni primjeri u kojima objekti, građeni s određenom memorijalnom namjenom, promjenom političkog, svjetonazorskog ili vjerskog okruženja dobiju drugu, posve oprečnu, pa i ciničnu namjenu. Drevni je primjer toga mauzolej cara Dioklecijana, progonitelja kršćana, koji je pretvoren u splitsku prvolitnu crkvu, dok je najnoviji primjer armenska memorijalna crkva u sirijskom gradu Raqqa posvećena sjećanju na mučenike genocida nad Armencima s početka XX. stoljeća, koji je pokrenuo osmanski sultan/kalif, a koju je suvremeni islamski kalifat pretvorio u islamski centar. I u suvremenoj hrvatskoj povijesti ima takvih slučajeva, poput naprimjer kninske tvrđave, drevnog središta hrvatskih kraljeva, koja je devedesetih godina prošlog stoljeća bila sjelo čelnika Republike Srpske Krajine (RSK). Ipak, teško je naći objekt koji je doživio toliko paradoksalnih obrata kao što je Spomen-dom žrtvama fašističkog terora u Glini. Pišući o posljedicama tranzicija kroz koje je u XX. stoljeću prošla srpska zajednica u Hrvatskoj, Čedomir Višnjić glinski je spomen-dom istaknuo kao najupečatljiviji primjer cinizma.¹

Do 1941. u središtu Gline nalazila se pravoslavna crkva Rođenja presvete Bogorodice, kada je bila oskrnavljena i potom srušena odlukom ustaških vlasti. Glinjanin Karlo Lipak koji je kao dječak svjedočio rušenju crkve ostavio je 1990. zapis:

Kad se govori o rušenju crkve ... tu ima mala pomutnja. Nije zapaljena crkva, kako je to i nedavno u Glini govorio Rašković (SDS), nego su zapaljene mine. Nisu to bile neke mine nego onaj okrugli eksploziv kao za kamenolom koji se stavlja u izbušenu rupu i zapali fitilj ili korda. Gledao sam kako je crkva etapno rušena. Najprije drvena konstrukcija iznad zidanog dijela tornja, zatim zidani dio tornja sve do kora. Zatim su minirane bolte (svod) i tako su ostali slobodni zidovi. Kako se odvozio materijal tako se je nastavljalo s rušenjem. Zadnji su rušeni zidovi

dio po dio. Neki sa sela odvozili su ciglu i razni drugi materijal. Tako ostaše dugo samo temelji ... Ovdje sam se malo udaljio od osnovne teme, ali eto, opisao sam rušenje crkve kako se ne bi mislilo da je izgorjela u plamenu kako to neki misle. Crkva je rušena u kolovozu 1941. ali je rušenje potrajalo još iduću godinu ...²

Na inicijativu Općinskog odbora Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) Glina, na mjestu srušene crkve izgrađen je 1969. spomen-dom žrtvama fašističkog terora kao memorabilija na tragično stradanje Srba 1941. Na platou ispred spomen-doma postavljeno je spomen-obilježje koje je činilo više elemenata: brončani kip *Majka s djetetom* Antuna Augustinčića, fontana i spomen-ploča s tekstom o žrtvama iz 1941.³

Projektom je spomen-dom izgrađen kao gradski Dom kulture. Stoga ga je Skupština općine (SO) Glina 1969. dala na gospodarenje Narodnom sveučilištu (NS), nosiocu kulturnih i dijela obrazovnih zbivanja u gradu i općini. Na kat je useljena Narodna knjižnica gdje su održavane književne i poetske večeri, dok su u dvorani u prizemlju organizirane komemoracije, svečane akademije i sjednice vezane uz događaje iz Drugog svjetskog rata, koncerti, kazališne predstave, kino (koje je godišnje imalo oko 60 000 posjetitelja) te druga kulturno-zabavna događanja, svečanosti i javni skupovi. Tu je bio SIZ kulture, održavani su razni seminari i tečajevi (krojenje, strani jezici, autoškola itd.), srednje i više večernje škole, pripreman je lokalni informativni list, provodili su se referendum i aktivnosti kulturnog amaterizma. Periodično su tu održavane sjednice vijeća SO Glina, Općinskog komiteta Saveza komunista Hrvatske (OK SKH) i sindikata. U Spomen-domu održan je 1984. znanstveni skup o povijesti Gline koji je rezultirao zbornikom *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*. Predvorje je korišteno kao izložbeni prostor, a prostor ispred Spomen-doma za komemoracije i javne manifestacije.⁴ I drugi spomen-domovi imali su praktičnu svrhu, npr. Spomen-dom Bratstvo-jedinstvo na Čavić brdu dan je na upravu MI Gavrilović za turističko-rekreacijske svrhe.⁵

Iako su u Spomen-domu redovno održavane komemoracije, a na spomen-ploču polagani vijenci u spomen žrtvama ustaškog terora,⁶ određene grupacije bile su nezadovoljne spomen-obilježjem i funkcijom Doma. Smatrali su da spomen-obilježje nema dovoljno viktimoških elemenata koji bi obilježili stradanja i da pred-

nost pred javnima trebaju imati komemorativni i povijesni sadržaji i aktivnosti.⁷ OK SKH podržao je 1984. zahtjev glinskog SUBNOR-a za osnutak spomen-muzeja i ovlastio SUBNOR kao nosioca aktivnosti njegova formiranja, uz dobivanje suglasnosti općinskih vlasti.⁸ SUBNOR je 1985. pokrenuo izradu novog projekta Spomen-doma, koji je podržao dio lokalnih intelektualaca i građana. Projekt je trebao dati posve novi vizualni izgled Doma izradom novog spomen-obilježja te izmjenom u uporabi unutarnjeg dijela i osnutkom spomen-muzeja.⁹ SO Glina donio je odluku o formiranju spomen-muzeja u sastavu Spomen-doma. Formirani su glavni i izvršni odbor koji su zaduženi za poslove procijenjene na 10 milijuna dinara. Spomen-muzej kao institucija osnovan je 1985. a prikupljeni eksponati, uglavnom o antifašističkom pokretu, izloženi su 1986.¹⁰

Predsjednik glinskog SUBNOR-a Miloš Maslovara i predsjednik izvršnog odbora spomen-muzeja Đuro Vojnović od akademskog su kipara Momčila Krkovića i akademskog slikara Dragana Čubrića naručili, i u prosincu 1985. usvojili *Idejni projekt spomen-obilježja žrtvama ustaškog terora u glinskoj crkvi i žrtvama grada Gline* vrijedan 20 milijuna dinara.¹¹ U projekt su naknadno uključeni kiparica Mira Jurišić i arhitekt Jovan Rosić. Idejni projekt koji su izradili bio je „čistog sakralnog rešenja ... nekropole.” Spomen-obilježje trebalo je činiti više elemenata: na pročelju dvodijelna, četiri metra visoka skulptura *Dveri* kao asocijacija na ulaz u nestalu crkvu. Od te skulpture do ulaza u Dom trebala se pružati crna granitna *Staza tuge* na sredini koje je brončana urna s vječnim plamenom. Okolo mali amfiteatar od crvenog mramora koji podsjeća na krv, na koji se s lijeve i desne strane nadovezuju *Zidovi narikača* s 80 brončanih ploča s imenima žrtava. To je trebao biti vanjski dio spomen-obilježja, dok je kompozicija trodijelnog zidnog mozaika od 54 m² sa scenama inspiriranim događajima 1941. trebala prikazati dovođenja ljudi u crkvu – stratište na „krvavi pokrst” i prizore užasa smrti, brončane ploče s tekstom dvaju svjedočanstava i metalni kip *Sjećanje*, trebali su biti unutar Spomen-doma.

Uz dosta otpora projekt je prihvatio Odbor Sabora SR Hrvatske za spomen-obilježja povijesnih događaja i osoba koji je, zajedno s republičkim SIZ-om za kulturu, sa 70 % sredstava bio glavni financijer izrade. Ostatak novca trebale su dati općine Glina i Vrginmost.¹²

Iako je općina bila u dubokoj financijskoj krizi, SO Gline je 1. lipnja 1989. donijela odluku o pokretanju radova na izgradnji spomen-obilježja.¹³ Krajem godine

ispred Spomen-doma uklonjena je spomen-ploča, Augustinčićev kip odvezen je pred glinsku školu, fontana zatrpana, a okoliš Doma porušen i poravnat. U proljeće 1990. završeni su radovi na bazičnom vanjskom dijelu.¹⁴ Srbijanski mediji pratili su izgradnju, pri čemu su neki, npr. beogradski *NIN*, drastično povećavali broj ubijenih u crkvi na 1564.¹⁵ Do tada su procjene o stradanjima u glinskoj crkvi navodile maksimalno do 1200 osoba.¹⁶ To treba promatrati u kontekstu širih političkih zbivanja na razini Jugoslavije, koja su uključivala patronatstvo Republike Srbije nad Srbima u drugim republikama Jugoslavije te stvaranje osjećaja ugroženosti kod njih od strane drugih naroda.¹⁷ Kao potvrda da su ovi događaji u Glini bili dio tog procesa pokazuje slučaj drugog sličnog mjesta – crkve Sv. Bogorodice u kordunskom selu Sadilovac. Tu su ustaše 31. srpnja 1942. u već spaljenoj crkvi ubile 463 Srba.¹⁸ Ta je crkva također 1989. obnovljena i kao komemorativni prostor blagoslovljena 24. rujna 1989.¹⁹ Treba imati na umu da se radovi na glinskom i sadilovačkom crkvištu odvijaju paralelno s mitingom na kosovskom Gazimestanu 28. lipnja i obilježavanjem 600. godišnjice Kosovske bitke 7. i 8. srpnja kod Knina.

Može se to vidjeti i iz izvješća „Organa bezbednosti” Zapovjedništva 622. motorizirane brigade petrinjskog garnizona JNA upućenog Zapovjedništvu 13. korpusa JNA iz svibnja 1989. o stanju u glinskom kraju, u kojem se upozorava da „pokolj u glinskoj crkvi koriste srpski nacionalisti kako bi dokazali da su svi Hrvati koljači i govore: ‘neće nas više iznenaditi’”, da Srpska pravoslavna crkva (SPC) evociranjem zločina zloupotrebljava slučaj glinske crkve 1941. i da su te godine u Glinu na pomen žrtvama 1941. došli najviši SPC-ovi velikodostojnici.²⁰

SPOMEN-DOM KAO STRANAČKI DOM SDS-a

Sa dijelom izmijenjenom funkcijom i nedovršenim spomen-obilježjem Spomen-dom je početkom 1990. dočekaao ozakonjenje višestranačja, kada postaje poprište političkog aktivizma, čiji je početak označila tribina Socijalističkog saveza o transformaciji postojećih socijalističkih organizacija i višestranačju 13. veljače 1990.²¹ S političkim se tribinama nastavilo do kraja godine. Tako je 15. studenog 1990. održana tribina Lige socijalnih demokrata *Ustavne promjene u Hrvatskoj* na kojoj su govorili Milorad Pupovac i Srđan Dvornik.²² Uz političke, u Spomen-domu su se tijekom 1990. odvijale i druge aktivnosti, poput *hommagea* karikaturistu Pjeru Križani-

ću,²³ koncerta glinske *heavy metal* grupe Konvoj, akcije dobrovoljnog davanja krvi Općinske organizacije Crvenog križa i sl.²⁴

Nakon početka predizborne kampanje i osnivanja stranačkih ogranaka pojavilo se pitanje uporabe Spomen-doma u tu svrhu, jer se u Glini samo tu moglo održati veće skupove. Na zahtjev NS-a o potrebi zaštite Spomen-doma od „međustranačkog prepucavanja” te toga da postane „sredstvo za provociranje raznih vrsta ... ako ništa drugo, a ono zbog 1564 nevine duše koje još lebde nad ovom lokacijom”,²⁵ općinske vlasti donijele su odluku da Dom zbog memorijalne naravi nije dostupan strankama s nacionalnim predznakom.²⁶ Stoga su tu osnivani ogranci „lijevih” stranaka, npr. Socijalističke partije Hrvatske – Partije jugoslovenske orijentacije 1. rujna 1990.²⁷ Zbog zabrane je glinski mjesni odbor Srpske demokratske stranke (SDS) osnovan 24. ožujka 1990. na igralištu nogometnog kluba Banija.²⁸ No zato je središnji motiv govora predsjednika stranke Jovana Raškovića bio glinska crkva. Glinu je nazvao gradom „velikog i svetog umiranja” a „scene glinske crkve su biblijske scene mučeništva zbog pripadanja jednoj vjeri i samo zbog toga.” I ostatak govora bio je u tom tonu: „Velikomučeništvo glinske crkve i naroda koji je u njoj stradao samo zbog toga što je pripadao jednoj vjeri nije samo stradanje svetih. Taj neviđeni zločin predstavlja opomenu za sve narode svijeta. Opomenu da postoji veliko i ogromno zlo u ljudima i među ljudima. Zlo se mora uvijek i ponovljeno prokazivati. Potrebno ga je naglašavati. Istorijsko pamćenje bez zapamćenog zla predstavljalo bi duhovnu i duševnu obmanu ovog svijeta” Rašković je optužio hrvatske intelektualce da negiraju genocid nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, i to prenose na hrvatski narod, što Srbe čini nesigurnima jer to osjećaju kao „neku vrstu preporuke istoriji za recidiv.” Nakon skupa delegacija SDS-a je položila vijenac ispred Spomen-doma.²⁹

Sva buduća javna politička okupljanja koja je organizirao glinski SDS, za koja su dostupni izvori, imala su u sebi motiv stradanja glinskih Srba. Tako je SDS 18. kolovoza 1990., uoči referenduma za srpsku autonomiju u Hrvatskoj, u centru Gline organizirao veliki miting. Predsjednik općine Velibor Matijašević (iz redova SDS-a) i potpredsjednik glinskog SDS-a Miljko Radanović u govorima su, uz pozivanje na glasanje o srpskoj autonomiji i osnutak zasebne srpske milicije, pozivali naoružane *mjesne obrambene odbore* na budnost i otpor jer je Glina jedina općina koja ima četiri stratišta nevi-

nih Srba. Cilj je bio stvaranje emotivnog naboja, u čemu se uspjelo, jer se iz mase skandiralo „napunit ćemo Jazovku” i slične prijetee poruke Hrvatima.³⁰ Ni vjerska okupljanja nisu bila pošteđena. Za blagdan Rođenja presvete Bogorodice 21. rujna 1990. u Glini je održan pravoslavni zbor, u sklopu kojeg je održan parastos za žrtve glinske crkve, a dio obilježavanja bio je u Spomen-domu. Na zbor su došli članovi Srpskog četničkog pokreta i na štandu nudili četničke koračnice, slike Draže Mihailovića i sl.³¹ Sve to uznemirilo je glinske Hrvate koji su se osjećali nezaštićeno.³²

Na prvim višestranačkim izborima u glinskoj općini većinu je odbornika u Skupštini dobio Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH-SDP). Nakon izbora skoro svi odbornici srpske nacionalnosti te stranke postupno su prešli u SDS, čime je postala najmoćnija stranka u općini. Koristeći to SDS je izmijenio odluku o Spomen-domu, počevši ga redovito koristiti za svoje stranačke skupove. Tako je u Domu 8. prosinca 1990. održana Manifestacijska skupština SDS-a na kojoj je svrgnuto rukovodstvo glinskog SDS-a, koje se smatralo umjerenijim, i izabrano novo, koje su činili ekstremniji članovi. Gost Jovan Rašković na Skupštinu je privukao oko tisuću građana Gline i okolice.³³ Drugi govornik, predsjednik Zagrebačkog odbora SDS-a dr. Milan Vujnović s bine Spomen-doma hrvatske je političke dužnosnike i kardinala Franju Kuharića nazvao „mesarskim timom.”³⁴

U Spomen-domu je 11. listopada 1990. održana izvanredna zajednička sjednica vijeća SO Glina o političko-sigurnosnom stanju u Općini, nakon što je SDS organizirao napad i otimanje oružja iz Policijske stanice Glina 28. rujna 1990.³⁵ Na njoj su odbornici SDS-a kolektivno osudili hrvatsku vlast kao isključivog krivca za nemire u Općini.³⁶

I dok je SDS redovito koristio Dom, političke stranke s hrvatskim predznakom – Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Hrvatska demokratska stranka (HDS) nisu 1990. tu održale nijedan skup, već su se sastajale po seoskim domovima i u zgradi Općine.³⁷ Želeći razbiti blokadu HDZ je za 10. prosinca 1990. najavio da će u Spomen-domu održati tribinu s gostom – predsjednikom saborskog Vijeća općina Slavkom Degoricijom.³⁸ Glinski SDS je na već spomenutoj Manifestacijskoj skupštini donio odluku da svim sredstvima onemogućujući održavanje tribine. U odluci se navodi da je Spomen-dom sagrađen na temeljima pravoslavne crkve gdje je u Drugom svjetskom ratu „zaklano oko 2.000

Srba sa Banije i Korduna” te da je najavljena tribina „samo provokacija HDZ-a, koja će se nastojati zaustaviti bez obzira na žrtve.”³⁹ Interesantno je mišljenje glinskog općinskog odbornika Karla Lipaka kako problem nije bio gost, Degoricija, već najava da će na Spomen-domu biti istaknuta hrvatska zastava s povijesnim grbom: „Na nju se vrebalo i s obližnjih krovova. Koliko je polja u povijesnom grbu, toliko bi dobila metaka, kažu oni koji se ‘boje’ te zastave. A zašto? Zato, (kažu oni) pod tom se zastavom klalo u Glini, to je ustaški barjak...”⁴⁰

Najbolji je to pokazatelj rata simbola, u čijem se epicentru glinskog mikrosvijeta našao Spomen-dom. Otprilike je postojala snažna odbojnost kod dijela glinskih Srba prema hrvatskoj zastavi s povijesnim grbom. Još 1985. u Glini je javno kritiziran kardinal Franjo Kuharić jer se na hodočašću hrvatske mladeži u Rim nosila ta zastava, koja je okarakterizirana kao ustaška zastava koja „priziva duh vampira i noć noževa.”⁴¹ Nakon što je 1990. ta zastava i znakovlje ušlo u javnu upotrebu, prvo se u Glini javio verbalni otpor onome što podsjeća „na NDH-ovske simbole”,⁴² potom paljenje zastava i uništavanje znakovlja na javnim objektima te konačno miniranje objekata na kojima je vijorila zastava.⁴³

Zbog takve atmosfere Policijska je uprava Sisak prolongirala postavljanje nove zastave na Policijsku stanicu Glina, jer je procijenjeno da bi to mogao biti povod terorističkoj akciji ili oružanom napadu.⁴⁴ Ako je tako procijenila svoj položaj, onda je jasno zašto je nakon prijetnje SDS-a policija preporučila HDZ-u da tribinu, iz sigurnosnih razloga, otkaže.⁴⁵

Zbog SDS-ovskog „prisvajanja” Spomen-doma uslijedili su protesti HDZ-a i HDS-a. Ponukan time, direktor NS-a Mile Letica donio je odluku da se svim političkim strankama postave jednaki uvjeti za njegovo korištenje: ne mogu se održavati skupovi koji će „skrnaviti poruku o bespredmetnosti uništavanja čovjeka po čovjeku, koju ova lokacija drži u svojim njedrima”, skupovi trebaju „svojim dostojanstvom odavati punu čast žrtvama i ovdje lebdećim dušama”, ne smije biti stranačkih ili političkih obilježja u zgradi i pred njom, i skupovi moraju biti prijavljeni policiji.⁴⁶ Zbog zabrane uporabe obilježja HDS je odlučio da neće koristiti Dom jer „tu su u pitanju i hrvatski simboli koji nam se još uvijek ‘zabranjuju’ isticati, dok to SDS može pa makar to bilo malo i nasilno. Našim se simbolima (naročito zastavi) prijeti oružjem, a gdje nema mjesta našim simbolima tu nije ni za nas mjesto.”⁴⁷

I tako je SDS nastavio nesmetano koristiti Spomen-dom za svoje skupove. Odatle je u veljači 1991. upuće-

na poruka Predsjedništvu SFRJ i JNA o potrebi razaranja Hrvatske,⁴⁸ a srpska zastava s četiri ćirilična 'S' se, usprkos zabrani, učestalo isticala na Spomen-domu.⁴⁹ Tako se Spomen-dom neformalno pretvorio u stranački dom SDS-a, iz kojeg su odašiljane poruke sukladne njenim političkim planovima ili u duhu srpstva. Tako je tu 9. veljače 1991. osnovan Inicijativni odbor za pokretanje rada Srpskog sportskog društva Miloš Obilić.⁵⁰

Događaj koje je privukao najviše osoba u Spomen-dom zbio se 14. siječnja 1991. kada je, u već dobro znano uznemirenu Glinu, došao novi gornjokarlovački vladika Nikanor Bogunović, želeći svoju prvu arhijerejsku liturgijsku službu održati baš u Glini. Vladika je prvo u crkvi, tijekom službe, održao uznemirujuću propovijed nazvavši Glinu „najsvetijim mjestom srpske zemlje ... koja je čuvena i poznata po najvećem i nezapamćenom zločinu” da bi u nastavku rekao:

Ne samo ovaj hram, nego cijela Glina, i ne samo Glina, nego sve srpske zemlje natopljene su krvlju srpskom i kostima ispunjene. To moraju znati svi, a najviše moraju znati i oni zločinci koji su natopili srpsku zemlju srpskom krvlju i koji su ukopali srpske kosti u srpsku zemlju. Sve oni da neće da znaju, draga braćo i sestre, ta krv i kosti im mira ne daju i mira biti neće sve dok se ne izmire sa srpskim kostima i srpskom krvlju. Dok neko ne dođe i ne zatraži oprostaj, oprostaja biti neće. Dok neko ne dođe i ne zamoli oprostaj, oprostaja biti neće. I neka ga ne bude! Tko ne traži ne treba ni da dobije, ali mora da zna, da takve stvari srpski narod je trpio i više neće trpiti upravo zbog toga što ta krv i te kosti naše nas podsjećaju da ne smije više da takvoga nečega doći. Neka sunca više ne bude, i neka se ne rađa na istoku ako do toga dođe i ako sudbina srpskog naroda opet takova bude ... Zato vas molim, kad god budete imali mogućnosti, kad god budete imali vremena, onda na kosturnicu koja je tu ... njoj se okrenite i od nje tražite blagoslov. To su kosti vaše, to je krv vaša, to je tijelo vaše, od nje tražite blagoslov ...

U završnom dijelu duge propovijedi vladika je pozvao:

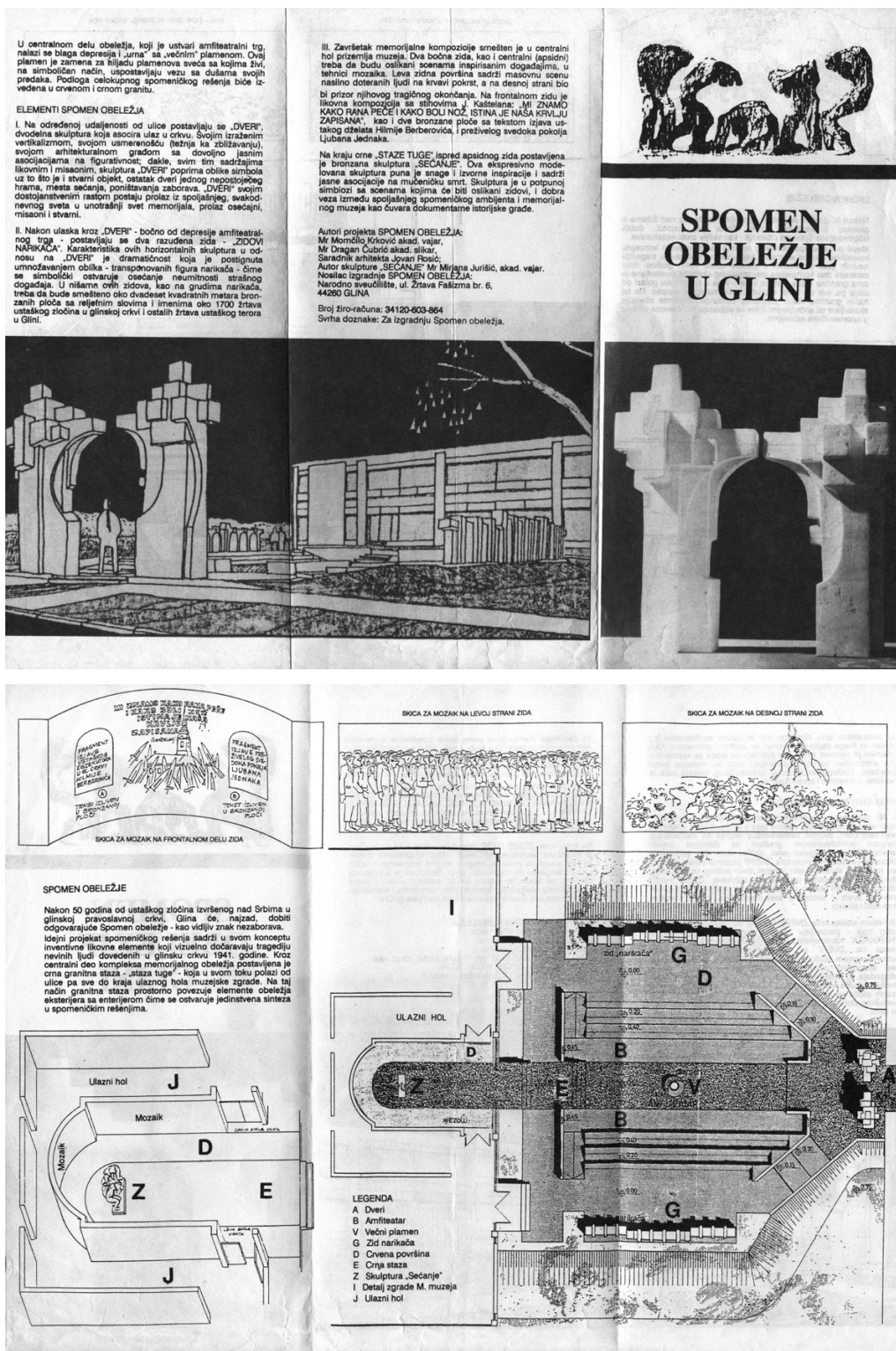
Molim vas draga braćo i sestre imajte u vidu da je svako naše stratište i svako naše groblje krvavi oltar, a na krvavi oltar uznosi se žrtva Bogu svemogućem koji nas čuva, koji nas hrani, koji nas blagoslivlja i djecu našu. A ja molim vas, da vi blagoslovite djecu vašu, da dolazite u sveti

hram ovaj i da im pričate što je bilo sa njihovim djedovima.⁵¹

U Spomen-domu je u organizaciji Srpskog kulturnog društva (SKD) Sava Mrkalj iz Topuskog održana kulturno-duhovna akademija u čast novog vladike. I dok je u crkvi bilo oko 200 osoba, Dom je bio pretijesan za sve koji su došli. I na akademiji je središnja tema bila glinska crkva 1941., a govor vladike Nikanora sličio je propovijedi u crkvi. Nakon što je na bini kleknuo na „sveto i strašno mjesto glinske Golgote”, na „glinsko svetište s najsvetijim oltarom pod ovim dijelom pravoslavnog neba” publici je poručio da „nema mira na zemlji ni u našim dušama dok se ne sahrane sve kosti naših sveto-mučenika, nema mira dok se iz jama ne izvade sve kosti i dostojanstveno opoju...”. U akademiji su sudjelovali Rajko Petrović Nogo, Nebojša Devetak, Mićo Jelić-Grnović, Anđelko Anušić (koji je osmislio takvu akademiju), Veljko Stambolija, Nikola Korica te niz drugih koje će kasnije sudjelovati u pobuni.⁵²

U takvoj atmosferi u Glini su u veljači 1991. održani prijevremeni izbori za općinsku skupštinu. Zbog međustranačkih sukoba nije formirana općinska vlada, pa su ponovljeni izbori na kojima je apsolutnu većinu odbornika dobio SDS, a time i vlast u Općini.⁵³ Odmah po preuzimanju vlasti, novi SDS-ovski općinski čelnici na čelu s dr. Dušanom Jovićem počeli su pripreme za pobunu.⁵⁴ U Glini su 22. ožujka općinski čelnici i saborski zastupnici iz Dvora, Hrv. Kostajnice, Gline, Vojnića i Vrginmosta dogovarali načine i metode odcjepljenja tog područja iz sastava Hrvatske te daljnjeg otpora hrvatskim vlastima.⁵⁵ Već 30. ožujka 1991. glinski općinski odbornici srpske nacionalnosti donose odluku o odvajanju Općine Glina iz Republike Hrvatske i priključenju Srpskoj autonomnoj oblasti Krajini (SAO).⁵⁶

Istodobno su neki od prvih poteza nove općinske vlasti bili usmjereni ka Spomen-domu. Na prvoj sjednici svih triju općinskih vijeća 3. travnja 1991. donesena je odluka o davanju prethodne suglasnosti za prijenos zemljišta i Spomen-doma u vlasništvo SPC-a, bez prava na naknadu.⁵⁷ SPC je tvrdio da je rješenje br: 05-994/1 od 10. veljače 1961. kojim je zemljište crkvišta nacionalizirano i postalo vlasništvo Općinskog narodnog odbora Glina, nezakonito. Pri tome se pozivalo na članak 11. Zakona o nacionalizaciji po kome se ona „ne primjenjuju na zgrade i prostorije koje služe vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti”, a iz SPC-a su uvjeravali da su na crkvištu vršeni vjerski obredi nakon



Sl. 1. Novi projekt uređenje spomen-obilježja u Glini (HMDCCR, Fond „RSK“)

Drugog svjetskog rata. Nadalje, iz SPC-a je tvrdeno da je Spomen-dom nezakonito napravljen, jer je rješenjem Konzervatorskog zavoda iz Zagreba br: 01-407/4 od 5. studenog 1962. crkvište dobilo status spomenika kulture

i nije se smjelo rušiti, a pri gradnji Spomen-doma srušeni su ostaci zidova i temelja.⁵⁸ Nova glinska vlast uvažila je te argumente i donijela odluku da zemljište Spomen-doma pripada SPC-u, no izbijanje pobune u Glini

prolongiralo je provedbu odluke.⁵⁹

Od odluka vezanih za Spomen-dom najznačajnije je bilo pokretnje priprema za komemoriranje „50. godišnjice ustaškog pokolja nad nevinim srpskim žrtvama”, koje se pod pokroviteljstvom Općine trebalo održati u obliku Akademije srpske duhovnosti, na Ilindan 2. kolovoza 1991. ispred Spomen-doma, vezano za dovršenje spomen-obilježja.⁶⁰ Planirano je otkrivanje ploča s 1564 imena osoba za koje se navodilo da su stradale u glinskoj crkvi, ploča za 431 Glinjanina stradala u svibnju 1941. i ploča za 124 žrtve Gline stradale do 1944. Preživjeli svjedok masovnog zločina u crkvi Ljuban Jednak trebao je zapaliti vječni plamen u urni u centru amfiteatra i otkriti skulpturu *Sjećanje* i mozaik u enterijeru Spomen-doma. Sve se te elemente namjeravalo uklopiti u cjelinu sa spomen-muzejom.⁶¹ Preduvjet za komemoraciju bio je završetak spomen-obilježja, na kojem se već godinu dana nije radilo. Kao reakciju na odluku Općine Glina od 24. srpnja 1990. da uđe u Zajednicu općina Sjeverne Dalmacije i Like, zametka kasnije RSK, republičke vlasti uvele su gospodarske sankcije Općini. Sabor je prestao financirati izgradnju spomen-obilježja, a općine Glina i Vrginmost nisu imale četiri milijuna dinara potrebnih za dovršenje te su radovi prekinuti.⁶² Do tada je amfiteatralni trg popločan granitnim pločama i postavljene su skulpture *Dveri* i *Zidovi narikača*, ali bez ploča s imenima, dok u enterijeru nije ništa urađeno.⁶³

Stoga su SO Glina i SO Vrginmost u ožujku 1991. pokrenule žurni dovršetak barem unutarnjeg dijela spomen-obilježja. Ovlastili su članicu Udruženja Srba iz Hrvatske u Beogradu Stanu Nidžović da skuplja novac, a sa slikarom Čubrićem i kiparicom Jurišić sklopljeni su ugovori o izradi triju mozaika i skulpture *Sjećanje*, koje su trebali postaviti do 31. srpnja 1991.⁶⁴ Izbijanje pobune u Glini omelo je završetak spomen-obilježja i komemoraciju.

Za spomenuti je da je ministar za vjerska pitanja SAO Krajine Petar Štikovac predlagao da se na mjestu Spomen-doma izgradi spomen-crkva.⁶⁵

POBUNA I RAT

Samo dva sata nakon što je Sabor 25. lipnja 1991. donio odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, predsjednik SO-a Glina Dušan Jović sazvaio je političke čelnike Općine i proglasio ratno stanje.⁶⁶ Tijekom noći izvršene su pripreme i u ranim jutarnjim satima 26. lipnja 1991., pod vodstvom čelnika SDS-a, 50

specijalaca milicije SAO Krajine, tzv. martićevaca, 70-ak Srba iz Gline i 30-ak iz okolnih sela, organizirani kao teritorijalna obrana, napalo je Policijsku stanicu Glina koju je branilo 16 hrvatskih policajaca pod zapovjedništvom Ivana Kvakića. Omjer pobunjenika i policajaca bio je 10:1, pa su se policajci nakon četiri sata otpora, tijekom kojih je poginuo pričuvni policajac Tomislav Rom, predali te su otpremljeni u Knin. Nedugo iza toga u Glinu ulazi hrvatska specijalna policija „Lučko” i sukobljava se s pobunjenicima. U borbi gine martićevac Dragiša Stefanović, teritorijalac Miladin Ilić i civil Bosiljka Baždar, dok su trojica hrvatskih specijalaca ranjena. Kad je intervencija „Lučkog” bila okončana, a pobunjenici se povukli iz grada, u Glinu ulaze tenkovi JNA i prisiljavaju hrvatske specijalce na povlačenje u Policijsku stanicu i predgrađe Jukinac. Tenkovi ih tu blokiraju i omogućuju pobunjenicima da se vrate i bez borbe ovlađaju skoro cijelim gradom i južnim dijelom općine.⁶⁷

Tijekom borbi za grad Spomen-dom je pogođen s nekoliko metaka. U *Srpskoj novoj riječi* objavljena je fotografija pročelja „srpskog svetišta” s prikazom štete nastale 26. lipnja, na kojoj se vide prozori i ležena zida probijeni s pet metaka. Toj je šteti u srpskim medijima (uz tvrdnje da je Spomen-dom bio namjerni cilj hrvatskih specijalaca) dana ogromna pozornost, na način da je povučen znak jednakosti s pokoljem i rušenjem crkve 1941.⁶⁸ U *Srpskom glasu* iz kolovoza 1991., koji je s podnaslovom „Glina 1941. – 1991.” cijeli posvećen povlačenju paralele između 1941. i 1991., objavljene su fotografije i dva teksta o šteti na Spomen-domu. U njima autori Veljko Stambolija (profesor književnosti u srednjoškolskom centru u Sisku) i Nikola Korica (kustos glinskog muzeja) ne spominju napad na Policijsku stanicu, već zbivanja 26. lipnja prikazuju kao bezrazložni upad četiriju policijskih oklopnih transportera koji su „kao jahači apokalipse” po ulicama Gline ubijali građane: „pucali su suludo, manijački, na djecu, na žene... žedni srpske krvi”, posebno se okomivši na „jedno od najvećih srpskih svetišta” – na Spomen-dom,⁶⁹ izrešetaвши ga „mecima teškog mitraljeza. U koga su to, zapravo pucali? Pucali su u svjedočanstvo, u suze, sjećanje, svijeće, priznanje i pokajanje, u praštanje, u istinu i povjerenje u tako često spominjani suživot...”.⁷⁰ S identičnim prikazom zbivanja u Glini su se javnosti obratili i pravoslavni svećenici iz glinskog kraja Miloš Mičić i Vitomir Kostić.⁷¹

Lažnom patetikom, ističući u prvi plan Spomen-dom, nastojalo se skriti istinu o stvarnim krivcima i uzrocima

početka rata u Glini. S time će se nastaviti. U prvom *Biltenu Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Gline* posvećenom izbijanju rata u Glinu, kao središnji motiv pobune navode se glinska crkva i Spomen-dom:

Svjedoci smo da je vrijeme u kome živimo identično onome iz 1941. godine, u kome su naši narodi doživjeli strašnu sudbinu pokolja i poniženja. Zato smo se na vrijeme podigli ... Tuđman je pobrkao kalendar, misli da je ovo 1941. kada je jedan ustaša odvodio desetke Srba u naša svetišta – crkve i klaov. Tu neće ostvariti ciljeve jer naša mladost koja je stasala osjeća rane svojih očeva i djedova, svojim majki i baka i kroz borbu neće dozvoliti da bude žigosana kao stoka na farmama,⁷² ... Naše bake i majke plaču već 50 godina za svojim poklanim i palim sinovima u glinskoj crkvi i okolici. Sada plaćemo ponovno i mi...

da bi u nastavku stajalo

... kako su sada redarstvenici skrnavili svetinju srpskog naroda, Spomen dom, koji je sagrađen na mjestu gdje je bila Srpska pravoslavna crkva, u kojoj su ustaški zlikovci 1941. godine izvršili najstrašniji pokolj nad 1500 nevinih Srba.⁷³

Glinska crkva kao motiv pobune javlja se i u drugim brojevima *Biltena*.⁷⁴ Posebice je upečatljiv iz ožujka 1992. gdje se kao povod pobune navodi opasnost „kada je sindrom šahovnice zapretio da se licemerno razvije na mjestu glinske pravoslavne crkve.”⁷⁵ Spomen-dom je dobio status „svetinje nad svetinjom” čije „skrnavljenje” se ne smije dopustiti po cijenu svake žrtve. Interesantno je da su „svetinju” pobunjenici 1991. temeljito opljačkali, odnijevši TV, videorekorder, računalo, kinoprojektor...⁷⁶

Dana 26. srpnja 1991. izvršena je operacija *Žaoka* pod zapovjedništvom kapetana Dragana Vasiljkovića. Pobunjenici su, uz podršku tenkova JNA, slomili hrvatsku obranu i zauzeli Policijsku stanicu Glina i Jukinac.⁷⁷ Povodom *Žaoke* ratno predsjedništvo Opštine Glina izdalo je javno priopćenje:

Tačno prije 50 godina ustaše NDH izvršile su u glinskoj crkvi nečuveni masakr: 1500 zaklanih ljudi u svetištu, u crkvi, zločin je kakav nije viđen na kugli zemaljskoj, i kakav ne pamti svijet. Tokom 50 godina srpski narod je taj zločin praštao ali ga nikada nije zaboravio. I svake godine, sjećajući se svojih žrtava i njima u spomen-odr-

žavane su komemoracije – tužne, sjetne i praštajuće. Ove godine, 26. jula 1991. u čast svojih žrtava koje nevini stradaše u glinskoj crkvi zbog imena srpskog i vjere pravoslavne, održana je i izvršena u Glini komemoracija koja, ni po čemu, nije ličila na dosadašnje. Umesto pjesama i recitala praštali su kuršumi i gruvale granate. Srpski narod, ne zaboravljajući svoje žrtve i zločine ustaša odlučio je da zauvijek, ne štedeći ni nove žrtve, tjera i istjera novo pokoljenje ustaša koji su ponovo došli u Glinu. Ta komemoracija nije ličila na dosadašnje. Ali je bila pravедna i nužna i održana je u ime 1.500 zaklanih ljudi u glinskoj pravoslavnoj crkvi, u ime 500 uglednih Srba Gline pohapšenih i ubijenih jedne majske noći 1941. godine, u ime hiljade mrtvih boraca Banije, u ime stotina spaljenih kuća i nebrojeno mnogo crnih marama naših majki. Pa zar još uvek ne shvaćate zašto je srpski narod spreman i da se bori i da gine?⁷⁸

Izvjешća o svakoj daljnjoj srpskoj napadnoj operaciji uvijek su u sebi imala motiv glinske crkve i Spomen-doma. U *Srpskom glasu* o početku napada na Gornji Viduševac 30. rujna 1991. stoji: „Evo kako su, hronološki taj pakleni dan doživjeli oni koji učestvuju u osvajanju Viduševca: 09.00 sati – otvara se vatreno nebo i počinje gvozdena kiša, od detonacija padaju stakla na Spomen-domu...”⁷⁹ U Viduševcu su pobunjenici našli, kako izvjешćava glinski *Bilten*: „iskopane jame sa ugašenim krečom pripremljenim za Srbe.”⁸⁰

S Viduševcem pada i hrvatska obrana te srpske snage 3. listopada 1991. izbijaju na Kupu „mnogo kraće nego ne tako davne 1941. godine. Teritorija opštine Glina naseljena je pretežno srpskim življem, koji je već jednom nastradao od ustaške kame. Zato i ne čudi odlučnost srpskih teritorijalaca da krvoločnog neprijatelja otjera sa svoje teritorije.”⁸¹ „... Zlo započeto 1941. nastavlja se u Glini i 1991. Krvnik je ponovo došao na mjesto zločina kao da mu nije bila dovoljna bestijalnost u glinskoj crkvi. Ovoga puta zahvaljujući i gore palim borcima glinska se crkva nije ponovila kako je to opet zamislila ova nova ustaška vlast.”⁸²

„Osvetničko-preventivne” napade pratio je sustavni progon cjelokupnog zatečenog hrvatskog stanovništva tako da u glinskom Pokuplju nije, kako izvjешćava Komanda glinske brigade, preostao „ijedan” Hrvat.⁸³ Istodobno je tekla sustavna pljačka i razaranje svih sela, do te mjere da je Organ bezbednosti 39. banijskog korpusa Srpske vojske Krajine (SVK) u svom izvjешću iz 1993. o stanju na toj bojišnici naveo da se u zoni odgovornosti

24. glinske brigade „nalaze bivša sela Hađer, Gornji i Donji Viduševac, Šatornja, Skela, Gređani”, tj. da glinska brigada kontrolira „veliki prazan prostor bez stanovništva” u kojem „nema naseljenih mjesta.”⁸⁴ Srpski vojnici, pozivajući se na sjećanje na ustaške zločine, protjerali su glinske Hrvate te opljačkali ili uništili njihovu imovinu. Pri tome su im navedeni tekstovi i javni govori političkih, vjerskih, kulturnih i drugih javnih dužnosnika davali za to moralno opravdanje. I ne samo opravdanje, već su ih uvjeravali da i onda kada stradaju pri vršenju toga, oni su nevine žrtve. U tome je svoju ulogu imao Spomen-dom. Najbolje to ilustrira slučaj kada je u borbi s 102. brigadom Hrvatske vojske (HV) 12. prosinca 1991. u pokupskom selu Gračanica poginulo 19 srpskih vojnika glinske brigade. Njihov ispraćaj je 14. prosinca 1991. organiziran pred Spomen-domom „na svetom glinskom mjestu, žalobnu zaupokojnu molitvu izgovorila je čitava Glina... Na mjestu glinskog mučilišta nijemo gledajući stoji Ljuban Jednak, jedini preživjeliavnog glinskog pokolja. Iza njega banijske majke oplakuju svoje sinove i nove glinske mučenike...”⁸⁵ Govor koji je na komemoraciji održao vladika Nikanor bio je intoniran u tom duhu. Nakon što je naveo da su „Srbi – žrtve. Ustaše – zločinci i krvoloci” u govoru se zapitao „ko je taj mirotvorac koji miri Srbe i Hrvate, te vjekovne neprijatelje...” Za mrtve je vojnike naveo da su poginuli „braneći vas, braneći kuće, braneći srpsku zemlju, oslobađajući je od ustaškog terora koji nikada prestajao nije na ovim prostorima”, te pozvao na osvetu riječima: „Srpski narod zna i pamti, a historija dužna ne ostaje.”⁸⁶

Još vatreniji govor održao je kapetan Mile Letica:

Ej, sudbino, ej Tuđmane i ustaše, zar vam je srpska krv toliko slatka, zar vam je srpska duša tolika rana. Ej Srbije, Srbije, treba li ti još škola, treba li ti još 41-ih, i glinskih crkava, i onih jama prepunih leševa srpskih... Ta ustaška gamad, ti drogeraši, histeričari, opijeni svojom „demokracijom“, opijeni mržnjom prema svemu što miriše na srpsko... su vjerovali da 41-va može vaskrsnuti, da će se ponoviti ono što se ovdje na ovom mjestu događalo prvih dana augusta 1941... Njihova izživljavanja na svemu što je srpsko graniče sa zvjerstvima najgoreg oblika. Ti bodeži, maljevi, samokresi i ostale alatke nisu ostavljeni. Oni su samo spremljeni u budžak, čekali pogodan trenutak da ponovno budu upotrebljeni. Oni vjeruju da je tome sada čas i gdje god stignu koriste to na najzvjerskiji način... Nisu to ljudi. Zvijeri su to, najstrašnija vrsta...”⁸⁷

I idućih je godina u nekrolozima tim srpskim vojnicima pisalo da su se poginuli iz Gračanice prije smrti zakleli „da više nikad i ni po koju cijenu neće dozvoliti pokolj u Glinskoj crkvi.”⁸⁸ Općenito se u komemorativnim tekstovima vojnika poginulih na glinskoj bojišnici nastojalo naći neku njihovu vezu s glinskom crkvom. Primjer je obljetnica pogibije oficira JNA Ratka Rapajića za kojeg piše da je rodom iz općine Bosanska Dubica iz koje su „Ustaše 1941. g. u glinskoj crkvi zaklali 108 Dubičana.” Dakle, ako nema osobne veze, bila je dobra i zemljopisna poveznica. Time se nastojalo pokazati kontinuitet stradanja, iako se radilo o vojnicima poginulim u borbenim djelovanjima.⁸⁹ Za spomenuti je da glinska crkva nije bila jedina asocijacija iz prošlosti koja se koristila pri napadima na glinske Hrvate. Tako su npr. srpski vojnici prije napada na hrvatsko selo Prekopu govorili „svi smo mi Krnjaici” pritom misleći na zapovjednika 1. bataljona Banijskog partizanskog odreda Petra Krnjaića koji je 1942. zapovjedio spaljivanje cijelog sela i likvidaciju svih muškaraca starijih od 16 godina.⁹⁰

Od izbijanja pobune 1991. pa do kraja rata spomen-obilježje pred Spomen-domom korišteno je kao mjesto gdje se davao „pomen svim žrtvama i borcima (1941. – 1945., 1991. – 1994.)”. Drugo takvo mjesto u Glini bio je spomenik podignut „na mjesto pogibije Dragiše Stefanovića, prvog poginulog srpskog junaka u našoj opštini 1991. godine.” Na tim su dvama mjestima tijekom idućih godina članovi glinskog SUBNOR-a i SDS-a polagali vijence.⁹¹

Osim komemorativnih skupova spomen-obilježje pred Spomen-domom korišteno je i kao mjesto za polaganje svećanih vojničkih prisega. Tu su 1. prosinca 1991. svećanu prisegu dale pripadnice Prvog ženskog srpskog bataljona koja je glasila

Mi, narodni borci Krajine, zaklinjemo se pred srpskim narodom Krajine i Bogom da ćemo se boriti protiv svih svojih neprijatelja, Ustaša i ostalih koji ne žele mir i slobodu narodu Krajine, i da ćemo vjerno služiti i boriti se za svoj narod, ne žaleći pri tom ni svoj život! Sloboda ili smrt za Krajinu!⁹²

Bataljon su činile djevojke i žene s područje Gline, Vojnića, Vrginmosta i Topuskog, a blagoslovili su ga paroh Miloš Mičić i protojerej Dušan Savudrić. Tijekom davanja prisega Glinu je bombardirao HV pa je svečanost prisega prekinuta.⁹³ Naime, krajem studenog i u prosincu 1991. HV je u nekoliko navrata topništvom

bombardirao Glinu i okolna naselja, pri čemu su poginule dvije osobe, dok materijalne štete nisu bile velike.⁹⁴ Za Glinu se navodilo da je jedno od mjesta u RSK-u koje je pošteđeno većih ratnih razaranja.⁹⁵ Po podacima koje je objavila glinska civilna zaštita na Glinu je 1991. ukupno palo 400 minobacačkih i topničkih projektila.⁹⁶

NAKON SARAJEVSKOG PRIMIRJA

Prestanak borbi do kojeg je došlo početkom 1992. omogućio je da se Spomen-dom ponovno počne koristiti za javna okupljanja. Koliku su mu važnost pridavale srpske vlasti potvrđuje i to što su u njemu održana neka od najznačajnijih zasjedanja Skupštine RSK. Tu je 9. veljače 1992. održano izvanredno zasjedanje Skupštine na kojem su, pod predsjedanjem predsjednika Skupštine Mile Paspalja, usvojeni zaključci o bezuvjetnom prihvatanju tzv. Vanceovog mirovnog plana i dolasku postrojbi Ujedinjenih naroda (UN) te se odredilo svim organima lokalne vlasti u RSK da po dolasku postrojbi UN-a s njima uspostave punu suradnju. Na sjednici su kao gosti došli potpredsjednik Predsjedništva SFRJ Branko Kostić i član Predsjedništva Jugoslav Kostić, zatim načelnik Generalštaba JNA general-pukovnik Blagoje Adžić, zapovjednik Druge vojne oblasti JNA general-pukovnik Milutin Kukanjac, ministar za Srbe van Srbije iz Vlade Republike Srbije Stanko Cvijan, stručnjak za međunarodno pravo dr. Gavro Perazić, ministar unutarnjih poslova RSK Mile Martić te cijeli niz drugih političkih i vojnih dužnosnika s razine Jugoslavije i Srbije sa zadatkom da uvjere Skupštinu da usvoji navedene zaključke.⁹⁷ Usvajanju zaključaka usprotivio se predsjednik RSK Milan Babić zbog čega je 16. veljače u Spomen-domu ponovno održano zasjedanje Skupštine RSK na kojoj su smijenjeni i Babić i Vlada RSK.⁹⁸ Nakon imenovanja na dužnost novi predsjednik RSK Goran Hadžić došao je 27. ožujka 1992. u Glinu i u pratnji zapovjednika Srpske dobrovoljačke garde Željka Ražnatovića – Arkana posjetio Spomen-dom. Arkan je tu održao govor: „Stojim sada na ovom svetom mestu na kojem su mučenici platili svojim životom i opet oni isti pokušavaju ponoviti prošli rat, ali mi to nećemo dozvoliti ... Mi čekamo spremno, jer nadamo se da će ustaše što prije da počnu. Jasno da je ovo zavaravanje, čitav mirovni plan...”⁹⁹ I Goran Hadžić se osvrnuo na glinsku crkvu: „Odgovorno mogu reći da smo mi Srbi 1991. godine pronašli lek za genocid, i srpski narod više neće doživjeti glinsku crkvu, Jasenovac i druga mesta srpskog stradanja.”¹⁰⁰

U Spomen-domu su 12. i 13. svibnja 1992., u sklopu komemoracije Srbima stradalima u svibnju 1941., SKD Savo Mrkalj, SPC općina Glina i SO Glina održali *Kulturno-duhovnu akademiju* „srpskim mučenicima koje su ustaše na bestijalan način poklali u glinskoj crkvi.” U sklopu akademije održan je okrugli stol čije su teme bile: 1. Glina – grad mučenik, buduće kulturno i duhovno svetište srpskog naroda Krajine, 2. Kulturni i duhovni preobražaj srpskog naroda Krajine. Na akademiju su pozvani Matija Bečković, Vasilije Krestić, Vojin Dabić i drugi,¹⁰¹ koji su vojnim avionima došli iz Beograda, a prisustvovali su i Milan Babić, Mile Paspalj te vladike Atanasije i Nikanor.¹⁰² Posebice je interesantan govor o početku rata u Glini tada održao kustos Nikola Korica. Prema njemu 1991.

... ustaše jurnuše ponovo na potomke zaklanog grada, da posjeku šibljike koje su šiknule iz posječene šume junaka Krajišnika, ali su se grdno prevarili. Jesmo stoički ćutili, ali nismo zaboravili imena mučenika, uklesana u kamen, utkana u pjesme, uvežena u naricanja žena, zapisana u srcima, u kletvi, u psovski, ukorjenjena u korjene neuništivog, kako reče Crnjanski ‘slatkog’ pravoslavlja...¹⁰³

I Veljko Stambolija izražavao se slično na tome skupu, navodeći kako je 1991. „Glini, i ne samo njoj, ponovo bila namijenjena kama i katolički križ.”¹⁰⁴

U Spomen-domu je 10. listopada 1992. SKD Savo Mrkalj organizirao političku tribinu na kojoj je Mile Paspalj imao uvodno izlaganje o srpskim seobama, a 7. studenog 1992. održan je skup izbjeglica na kojem je bilo 250 – 300 osoba. Razgovaralo se o problemima te skupine.¹⁰⁵ Prema dostupnim podacima iz travnja 1992., u općini Glina te je godine bilo evidentirano 2 808 izbjeglica koji su živjeli u teškim materijalnim uvjetima i oskudici.¹⁰⁶

U Spomen-domu je tijekom godina održano više sjednica vijeća SO Glina jer u gradu nije bilo adekvatne dvorane.¹⁰⁷ Sjednice su održavane i u hotelu Kasina te stanici milicije Glina.¹⁰⁸ Odbornici su kritički gledali na „seljakanja” Skupštine, posebice u Spomen-dom koje je „glinsko svetište i nije prikladan za skupštinske rasprave.”¹⁰⁹ Tu je 17. siječnja 1992. održan sastanak regionalnih političkih i vojnih čelnika Korduna i Banije na kojem je prihvaćen dolazak snaga UN-a.¹¹⁰ Dom je za sastanke periodično koristio 39. Banijski korpus SVK-a.¹¹¹ Od kolovoza 1991. u Spomen-domu je radila

redakcija *Srpskog glasa*,¹¹² dok je rad NS-a 1991. stagnirao da bi 1992. proradili biblioteka i videoklub u Spomen-domu, dok su status i financiranje djelatnika i NS-a bili neriješeni. Direktor Mile Letica tražio je pomoć od općinskih vlasti i Ministarstva kulture i prosvjete RSK za oživljavanje rada NS-a. Predlagao je da se dotadašnji komercijalni sadržaji (kino, autoškola) prepuste privatnicima koji će zauzvrat plaćati upotrebu prostora u Spomen-domu.¹¹³ Je li do toga došlo nije poznato, no 1994. u prostor su useljene sanitarna, veterinarska i tržišna inspekcija. Inspektori su se tužili na uvjete rada, navodeći da se objekt uopće ne grije.¹¹⁴ Jedino se u Spomen-domu više nisu održavale zabave omladine. Plesne večeri održavali su u osnovnoj školi.¹¹⁵

Po dolasku mirovnih snaga UN-a na okupirana područja Hrvatske, općinske vlasti Gline planirale su Spomen-dom komercijalno iskoristiti, namjeravajući tu za vojnike UN-a organizirati kazališna i glazbena događanja te kino predstave.¹¹⁶ Usprkos tim komercijalnim planovima, SO Glina je 1992. na engleskom jeziku tiskala *Blue bilten* želeći njime vojnicima UN-a u Sektoru Sjever prikazati svoje viđenje uzroka rata. U njemu su motiv glinske crkve i Spomen-doma zauzeli veliki dio teksta počevši od poeme Veljka Stambolije *Pearl-tears and blood of Glina's martyrs* u kojem opisuje kako Srпкиnje po zapovijedi ustaša čiste krv s poda glinske crkve,¹¹⁷ preko teksta Ljubice Stojanović o ustaškim zločinima: „... The greatest slaughter was Glina Orthodox church on 3th and 4th of August over 1564 Serbs from Glina and Vrginmost died. If we take into consideration the place and the way the crime was committed it is the most horrible and the cruelest one...”,¹¹⁸ do još četiri teksta u kojima se navode takvi podaci. Spomen-domu su posvećena dva teksta. Prvi je kustosa Nikole Korice *Glina Memorial complex* u kojem najavljuje da će „after 50 years of Ustasha crime committed over Serbs in Orthodox church in Glina a Memorial Complex would soon be built for generations to come”, nakon čega detaljno prikazuje i tumači spomen-obilježje.¹¹⁹ Drugi je pretisak pisma koje su općinski čelnici Gline uputili generalnom tajniku UN-a Boutros Boutros Ghaliu 13. svibnja 1992. U njemu su glinsku crkvu 1941. stavili u rang sa Dachauom, Mauthausenom, Gulagom gdje „... hands of Croatian Usthas did not shake on this sacred place. They were not afraid to kill 1564 Serbs in Orthodox church. These innocent victims: old men, woman and children were forced to lick the blood from their knives...” da bi 1991. „... this sacred place was target of Ustasha. Hatred again



Sl. 2. Grb „Glina – grad mučenik 1941. – 1991.“
(Otađbina – informativni časopis Opštinskog odbora SDS
srpskih zemalja Glina, br. 3., januar 1995.)

ruled in this town and defiled this Serbian shrine and place of execution...” te mole tajnika Ghalia da Spomen-dom uzme pod zaštitu, tj. da postane „a shrine of the whole Christian world. It could be the place of peace and hope of the human kind. It could be the place where Serbs were killed...”¹²⁰

I dok su kroz *Blue bilten* nastojali upoznati vojnike UN-a s tom ‘svetinjom’ i proglasiti ga svetištem kršćanskog svijeta, s druge su strane općinski čelnici razmišljali kako da za vojnike UN-a tu organiziraju zabavna događanja i kino.

Krajem 1992. Spomen-dom mijenja vlasnički status. Na prijedlog predsjednika SO Glina Ljubomira Madžarca, općinska skupština 25. studenog 1992. donosi odluku o prijenosu Spomen-doma na Srpsku pravoslavnu crkvenu opštinu Glina.¹²¹ Na osnovu te odluke Izvršni savjet (općinska vlada) Gline 15. prosinca 1992. donosi odluku da Općina Glina treba s crkvenom općinom sklopiti ugovor o načinu korištenja i vlasništvu sredstava i inventara NS-a.¹²² Krajem 1992. zemljište i spomen-obilježje postali su vlasništvo SPC-a ugovorom između crkvenih i civilnih glinskih vlasti.¹²³

Početak 1993. Spomen-dom se zamalo pretvorio u krvavo bojište. U to se vrijeme u Glini rasplamsao sukob za vlast između različitih interesnih grupacija. Prvo je u dva navrata došlo do blokade rada SO-a, da bi nakon što se uključila vojska sukob poprimio dramatične razmjere.¹²⁴ Dana 17. siječnja 1993. u Glini je izbila vojna pobuna predvođena oficirima 24. glinske brigade. Pobuna je izbila u večernjim satima u Stanici milicije Maja gdje su poručnik Dušan Lukač, bivši zapovjednik stanice, ka-

petan Dušan Davidović Peci i oficir Mirko Martinović pozvali milicionere da im se pridruže u napadu na Stanicu milicije Glina i zarobljavanju milicionera. Okupivši tridesetak naoružanih osoba Dušan Lukač sutradan je predvodio napad i zauzeo Stanicu milicije Glina. Nakon toga je naoružana grupa upala u zapovjedništvo 24. brigade i od načelnika štaba 24. brigade kapetana Stanovića tražila smjenu zapovjednika brigade Marka Vrcelja i imenovanje Dušana Davidovića novim zapovjednikom. U pobunu su se uključili i milicijski specijalci „Šiltovi” zaposjevši prilaze Glini, spremni spriječiti dolazak interventne grupe iz korpusnog garnizona u Petrinji. Također su blokirali kamp specijalne policije na Poglediću. Kako bi pobuna dobila podršku naroda ispred Spomen-doma je organiziran miting podrške na kojem se okupilo puno ljudi. U Glini je zavladao konfuzija i napetost u iščekivanju sukoba s vojnim snagama, za koje se očekivalo da će intervenirati iz Petrinje. I kada se već činilo da će izbiti međusrpski oružani obračun, zbila se hrvatska operacija *Maslenica* koja je odmah prekinula sve međusrpske sukobe.¹²⁵

Zbog učestalosti sličnih događanja i porasta kriminala Glina je u RSK-u došla na glas kao krajnje opasna i nestabilna sredina. Kao grad je sve više propadala, izgubivši skoro sve kulturne sadržaje i organizacije koje je isprva imala, a Spomen-dom gdje su i za borbenih djelovanja 1991. i 1992. održavani skupovi i duhovne akademije, sve je češće zjapio prazan, odnosno neispunjen sadržajima.¹²⁶ Od kulturnih manifestacija jedino je SKD Sava Mrkalj 1993. (kao i svake godine do kraja rata) dio manifestacije *Dani Save Mrkalja* održao u Spomen-domu.¹²⁷ Od poznatijih osoba Spomen-dom je 22. kolovoza 1993. posjetio princ Tomislav Karađorđević, došavši na vjerski pomen žrtvama iz 1941. koji je pred Spomen-domom održao vladika Nikanor. Princ se susreo s Ljubanom Jednakom te održao govor u kojem je kroz zločin glinske crkve pozvao na srpsko jedinstvo jer ih čeka borba protiv Hrvatske, države koja im je kroz povijest nanijela toliko zla.¹²⁸

U RSK su 12. prosinca 1993. održani parlamentarni izbori, prije kojih je održana predizborna kampanja, a u Spomen-domu je nastupio Radovan Karadžić. Od događaja koji su se zbili u Spomen-domu 1994. najznačajniji je bio osnivačka Skupština SDS-a srpskih zemalja za RSK. Ta nova stranka, čiji je predsjednik bio Radovan Karadžić i koja se zalagala za „ujedinjenje svih srpskih zemalja u jednu državu”, nastala je zbog sukoba čelnika RSK – Milana Babića i Milana Martića.¹²⁹ Zatim je 11.

veljače održana izborna skupština glinskog Općinskog odbora te stranke, inače opozicijske u Općini.¹³⁰ Osim toga, 18. veljače je „u ledenim prostorijama glinskog Spomen-doma” osnovano Udruženje književnika RSK s predsjednikom Nebojšom Devetakom.¹³¹ Kao i prethodnih godina, 13. svibnja pred Spomen-domom je održana komemoracija i parastos žrtvama glinske crkve.¹³² Dana 28. lipnja 1994. u Spomen-domu je osnovano Društvo za borbu protiv šećerne bolesti RSK,¹³³ 27. srpnja su čelnici SDS-a Krajine iz Knina imali sastanak s članovima glinskog Općinskog odbora stranke,¹³⁴ a 30. srpnja je SKD Sava Mrkalj održao književnu večer u sklopu godišnje manifestacije *Dani Save Mrkalja*.¹³⁵ Dana 6. prosinca u Spomen-domu je na skupu SDS-a srpskih zemalja za Baniju i Kordun govorio predsjednik RSK Mile Martić, predsjednik Skupštine RSK Mile Paspalj i više čelnika stranke. Uz izlaganja o aktualnoj vojno-političkoj situaciji u RSK Martić je obećao da će podržati postavljanje kipa kralja Petra I. Karađorđevića u Glini, koji je 1941. srušen.¹³⁶

U časopisu *Otadžbina* iz ožujka 1995. prigovaralo se da je kulturni život Gline pao na nizak nivo, da se osim nekoliko predstava banjalučkog kazališta, promocije *Otadžbine* i izložbe crteža Žarka Meandžije 18. siječnja 1995. u Spomen-domu, nisu u Glini mjesecima zbila kulturna događanja.¹³⁷ Zato je Spomen-dom bio poprište živog političkog aktivizma i to nakon što je hrvatsko vrhovništvo najavilo da po isteku mandata UNPROFOR-a 31. ožujka 1995. neće biti novog produžavanja.¹³⁸ U RSK je nastala bojazan od mogućeg napada HV-a. U tom ozračju u Spomen-domu su održana dva izuzetno dobro posjećena skupa kojima se nastojalo podići moral Glinjanima. Prvo su 20. ožujka skup održali čelnici Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj i Aleksandar Vučić. Dostupna je videosnimka Vučićeva govora:

Braćo Srbi i sestre Srkinje pozdravljam junački narod srpske Banije, srpske Gline, vas koji ste prvi podigli bakiu slobode još tamo 26. juna 1991. godine. Vas koji ste prvi krenuli na ustašku vlast, vas koji ste prvi oslobodili neke srpske teritorije u RSK. Nikada više ovde ustaška vlast neće moći da dođe. Nikada više oružanim putem. Nikada više onako kako su to namerili. Onako kako je zločinački režim Franje Tuđmana to već pokušao. Vi ste ih u tome na najbolji način sprečili. Pokušaće drugačije, perfidnijim metodama, uz pomoć međunarodnih sila zapadnih zemalja, a preko njihovih slugu u Beogradu. Tu mislim na Slobodana Miloševića

i njegovu nesrećnu ženu Mirjanu Marković i njihovih jataka ovde u Krajini.¹³⁹

Potom je 22. ožujka 1995. održana tribina SDS-a srpskih zemalja koju je vodio dr. Špiro Kostić, a počasni gost bila je potpredsjednica Republike Srpske Biljana Plavšić. Osim o aktualnoj situaciji s UN-om Plavšić je Glinjanima govorila i o stanju u BiH.¹⁴⁰ Krajem ožujka Hrvatska je popustila međunarodnom pritisku i produžila mandata UN-a. Time je serijal tribina u Spomen-domu, koji je trebao podići moral pobunjenika, stao. Već 12. travnja je u Spomen-domu otvorena izložba slika Nikole Rusića i održana promocija četiriju knjige.¹⁴¹ Kao i svake godine, 13. svibnja je pred Spomen-domom održan parastos žrtvama iz 1941., koji je protekao u ozračju operacije Bljesak u zapadnoj Slavoniji.¹⁴²

Spomen-dom i motiv glinske crkve cijelo su to vrijeme bili česta tema novinskih tekstova. Glinu se u njima kontinuirano nazivalo „gradom mučenikom” te osuđivalo komunističke vlasti što su na mjestu crkve izgradile Spomen-dom „u kojem su se održavale disko-večeri, u kojem je WC postavljen tačno tamo gdje je bio oltar i ispred kojeg se nalazila bista sa ženom i djetetom u hrvatskoj narodnoj nošnji. Cinizam bez presedana...” Kontinuirano se referiralo na štete nastale na Spomen-domu 26. lipnja 1991.:

Jedan od glavnih centara otpora novoj (staroj) ustaškoj vlasti bila je Glina. Tuđmanovi bojovnici su 26. juna 1991. godine poput jahača Apokalipse uletjeli u Glinu s transporterima i pucali na sve što se micalo. Tom prilikom ubili su dvoje civila Miladina Ilića i Bosiljku Baždar, a dječaka Dragišu Stefanovića koji im se hrabro pokušao suprotstaviti izrešetal su sa rafalima iz županijskog ureda mjesnog katoličkog popa. Poseban sadizam pokazali su na Spomen domu, mjestu gdje se nekad nalazila pravoslavna crkva u kojoj su ustaše poklale 1564 srpske duše. Glina je bila šokirana ovakvim vandalizmom. Kod svih Glinjana bilo je prisutno samo jedno pitanje – da li se to istorija ponavlja? Istorijsko iskustvo je naučilo Glinjane da dugo ne čekaju na odgovor. Odgovor je vrlo brzo stigao pozivom na ustanak koji su proglasile tadašnje opštinske vlasti sa predsjednikom dr. Dušanom Jovićem. To je ujedno i prvi službeni poziv na ustanak u oblastima gdje su Srbi u većini. Proglašenje ustanka je vrlo brzo donijelo rezultate, jer su MUP-ovci već 26. 07. u paničnom bijegu napustili Glinu zahvaljujući prije svega legendarnom kap. Dra-

ganu i glinskim ustanicima. Glina je od toga dana postala slobodan grad.¹⁴³

Kako je vrijeme odmicalo mit o 26. lipnju dobivao je nove detalje. Tako je martićevac, dakle specijalac Dragiša Stefanović postao dječak koji brani mučenički grad.

U periodu kada je čelništvo RSK odbilo sporazum Z-4 urednik glinskog časopisa *Otadžbina* Veljko Stambolija podržavao je taj stav između ostalog pozivajući se i na glinsku crkvu 1941., uz ocjene da je tjeranje Srba na to da žive u istoj državi s Hrvatima „sa humanog aspekta neljudsko” te da „Hrvatima treba zabraniti da uopšte spominju riječ Srbin.”¹⁴⁴

I u međusobnim političkim obračunima znalo se po tezati glinsku crkvu. Mile Paspalj optužio je srpske komuniste da su time što su u prvoj Jugoslaviji priznali da postoji srpski hegemonizam nad drugim narodima krivi što je „glinska crkva natopljena krvlju.”¹⁴⁵

ZAVRŠETAK IZGRADNJE VANJSKOG DIJELA SPOMEN-OBILJEŽJA

Kao što je rečeno, izbijanje pobune prekinulo je radove na spomen-obilježju. Nakon Sarajevskog primirja srpske vlasti, općinske i vlasti RSK, formirale su Odbor za izradu spomen-obilježja na čelu sa Stanom Nidžović iz Udruženja Srba iz RSK koji je skupljao novac za nastavak radova.¹⁴⁶ No zbog teškog gospodarskog stanja u Glini i Vrginmostu projekt je stao.¹⁴⁷ I Spomen-dom je u velikoj mjeri propao jer se od 1991. nije ulagalo u održavanje.¹⁴⁸

No to nije značilo da se od projekta odustalo. Autori Krković i Čubrić u Beogradu su sami izradili dio spomen-obilježja, nadajući se da će općinske vlasti Gline i Vrginmosta naći novac za okončanje projekta,¹⁴⁹ dok su u Glini na završavanje spomen-obilježja apelirali članovi glinskog SDS-a te SUBNOR-a.¹⁵⁰ Urednik glasila glinskog SDS-a *Otadžbina* Veljko Stambolija kontinuirano je pozivao da se svake godine na obljetnicu glinske crkve u Glini okupe „misleći ljudi srpskog naroda” te javnim porukama podsjetu na zločin, i da je obveza svih Srba pokloniti se sjenama žrtava.¹⁵¹ Kritizirao je glinske Srbe da su se odrekli crkve „one iste u kojoj su našim precima vratove sjekli kao da su pilići a ne ljudi” i pozivao na fizičko očuvanje sjećanja u kojem treba da „ostane izjava jednog od glavnih ideologa monstruozne tvorevine koja se ponovo rađa: „Koljite ih u crkvama da izgube vjeru u Boga!”¹⁵²

Godinama je ulagano dosta medijskog truda u izgradnju i održanje kulta Gline kao grada mučenika,¹⁵³ pa i u inozemstvu. Bilo je prijedloga da se Glina pobratimi s francuskim gradićem Oradour-sur-Glane gdje su nacisti 1944. ubili 642 stanovnika, većinom u crkvi.¹⁵⁴ Na mitingu srpskih majki u Zürichu 10. travnja 1993. se kao razlog rata u Hrvatskoj pozivalo na glinsku crkvu,¹⁵⁵ u Torontu je glinski pjesnik Nikola Mišćević 28. svibnja 1993. održao književnu večer posvećenu Glini i genocidu.¹⁵⁶ Novinar Danko Perić je u *Srpskom glas* objavio da su u talijanskom državnom arhivu u Rimu nađeni dokumenti „o pokolju u glinskoj crkvi. Javljeno je da je u pravoslavnoj crkvi zaklano „417 Srba čija je krv kao potok tekla kroz crkvena vrata.”¹⁵⁷ Za potrebe stvaranja kulta grada mučenika SDS-ovac Milan Šesto je 1994. izradio grb Gline. Dostupni primjerci grba otisnuti su u *Otadžbini* i na naslovnici knjige Mile Paspalja *Album iz Krajine*. Na bijelom polju je dvoglavi bijeli orao, uzet iz grba RSK, kojem je na grudima shema glinske utvrde u obliku osmerokutne zvijezde (s karte Gline iz 1750.). Na crnoj pozadini utvrde prikaz je skulpture *Dveri*. Iznad orla je ćirilčni natpis *Glina – grad mučenik*, a ispod engleski *Glina – the martyr town*, dok su lijevo i desno datacije 1941. i 1991. Natpisi i datacije ukazuju na nastojanja da Glina postane kultno mjesto stradanja Srba u XX. st., kao opravdanje pobune i osnove stvaranja RSK.¹⁵⁸

Nakon višegodišnjeg zastoja predsjednik SO-a Glina Ljubomir Madžarac pokrenuo je 1994. završetak spomen-obilježja, kontaktirajući autore.¹⁵⁹ Uz dosta problema, uglavnom financijskih, Krković je u ljevaonici Braća Jeremić u Beogradu, uz veliki novčani popust, izlio brončane ploče s čak 1567 imena. Ploče su dopremljene u Glinu i krajem srpnja 1995. montirane u niše *Zidova narikača* čime je završen vanjski dio spomen-obilježja. Izrađen je i trodijelni mozaik i kip *Sjećanje* za unutarnji dio, no oni su ostali u Beogradu.¹⁶⁰

Povodom završetka radova tiskane su publikacije i tematski brojevi novina. SO Glina, SPC opština Glina i *Srpski glas* su u štampariji Srpske patrijaršije tiskali publikaciju *Pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi*. Sadržavala je dotad najobimniji popis imena ustaških žrtava, tj. imena s ploča na *Zidovima narikača* koja su bila dvojezična jer su ih namijenili „strancima radi njihovog boljeg razumijevanja odnosa između Srba i Hrvata.” Publikacija donosi sliku „srbosjeka”, rukavice sa sječivom za koju se navodi da su njome 1941. ubijani Srbi u crkvi te da je, još krvava, nađena 1991. u kući jednog HDZ-ovca u selu G. Taborište.¹⁶¹

U specijalnom izdanju *Otadžbine* posvećenom „genocidu nad srpskim narodom 1941. – 1945. i 1991. – 1995.” objavljeni su tekstovi Marine Pjevalice kako je „Devedeset prva trebala biti ponovljena četrdeset prva”¹⁶² i savjetnika u Vladi RSK Bore Martinovića „da je genocid u 1990. i 1991. godini nastavak onoga iz 1941. godine samo u drugačijim okolnostima i sa drugačijim metodama.” U opsežnom tekstu piše da je Glina bila centar ustaškog pokreta u Hrvatskoj: „gotovo da i nije bilo građanina hrvatske nacionalnosti kako u gradu Glini tako i po hrvatskim selima koji nisu pripadali ustaškom pokretu da li javno ili tajno” te da je glinskim Hrvatima odgovarao pokolj u glinskoj crkvi. Martinović je kritičan prema komunističkim vlastima koje su ponižavale glinske žrtve:

Simbol stradanja Srba u Glini i šire 1969. godine se skrnavi izgradnjom socijalističko-realistične zgradurine od betona, stakla i željeza pod pompoznom nazivom „SPOMEN-DOM”. Investitor ovog čudovišnog objekta je bila Skupština opštine Glina, a projektantska kuća je bila iz Zagreba. Valjda slučajno posljednji predsjednik Predsjedništva SFRJ Stipe Mesić ... je bio direktor projektne kuće koja je tako monstruozno projektirala ovaj naka-radni objekt u kojem je sanitarni čvor projektovan i izgrađen na mjestu nekadašnjeg oltara na kome su padale srpske glave ... Da se stvar začini do kraja autori ove naka-rade pred zgradu postavljaju kopiju Augustinčićeve skulpture „Majka sa djetetom” da bi neupućeni posjetioci Gline vrlo lako mogao zaključiti da se tu desio masakr Zagoraca. Ova zgrada doslovno ne obilježava nijednim svojim detaljem sve ono što se dešavalo 1941. godine. I na ovu sramotu mi smo oćutjeli ... Kada je novokomponovana ustaška armada 26. 06. 1991. godine upala u Glinu prvi objekat koji je gađan iz policijskog transportera bila je ova zgrada. I takva im je smetala.¹⁶³

I *Srpski glas* bio je tematski posvećen spomen-obilježju. Najinteresantniji prilog je intervju s akademikom Ivanom Lalićem, autorom tada već kultne pjesme *Opelo za 700 poklanih u Glinskoj crkvi* u kojem objašnjava da je inspiraciju za poemu našao u fotografiji koju su „dželiti snimili te stradalnike pre nego što je započeo pokolj. Vi samo vidite niz običnih lica sa kojih možete da čitate neizvesnost, strah, unezvernost... Svest o tome da će ti ljudi, posle kratkog vremena nakon što su fotografisani – ležati, kako sam rekao u pesmi „crni, lepljivi i zaklani.” Akademik detaljno opisuje strah osobe nakon što je „to

lice ugledalo nož.”¹⁶⁴ Absurdnost opisa inspiracije za poemu leži u tome da ta fotografija nema veze ni s glinskom crkvom ni s 1941. Fotografija prikazuje vjernike okupljene u pravoslavnoj crkvi u Bosanskoj Dubici.¹⁶⁵

Uoči završetka radova, u SO Glina je 25. srpnja održan sastanak direktora poduzeća i ustanova i dogovoreno je da se povodom „najveće duhovne manifestacije na područjima RS Krajine” i dolaska patrijarha Pavla, pripremi velika svečanost.¹⁶⁶ Dana 30. srpnja 1995. pred Spomen-domom je održan skup obilježavanja završetka vanjskog dijela spomen-obilježja, kojem je prisustvovalo tisuće osoba. U Glinu je došla cijela politička i intelektualna elita RSK, patrijarh Pavle, mitropolit dabrobosanski Nikolaj i vladike: gornjokarlovački Nikanor kao domaćin, bihačko-petrovački Hrizostom, žički Stefan i zahumsko-hercegovački Atanasije. Nakon parastosa žrtvama glinske crkve, patrijarh je blagoslovio ploče s imenima žrtava. Dok je patrijarhov govor bio pomirljiv, zazivajući mir i Srbima „i neprijatelju našem. Svima je dosta stradanja, muke i nesreće”, vladika Nikanor je bio kao i ranije militantan, podsjećao je na „silnu krv koja je tu prolivena”, glinske mučenike i „stravični zločin koji ne može da se zaboravi.”

I govor predsjednika SO Glina Lj. Madžarca bio je sličan: srpski mučenici su vječna poruka srpskom narodu da zbog njih ne smije napustiti Glinu, a vojnicima SVK-a „posvećene ploče s imenima glinskih mučenika dade novu snagu i umijeće da čuvaju i odbrane teritoriju Krajine.” Nastupio je i akademik Lalić s poemom *Opelo*



Sl. 3. Patrijarh srpski Pavle blagoslivlja spomen obilježje 30. srpnja 1995. - „Svima je dosta stradanja, muke i nesreće” (Srpski glas – novine Srpskog kulturnog društva „Sava Mrkalj” (Topusko) br. 58/59., juli/avgust 1995., 3)

za 700 poklanih u Glinskoj crkvi.¹⁶⁷ Tako je Glina dobila svoj memorijalni kompleks, vanjsku manifestaciju onoga što su pobunjeni Srbi željeli stvoriti od Gline – kulturno mjesto stradanja Srba u novijoj povijesti.

HRVATSKI DOM

Tako uobličeno spomen-obilježje kratko je stajalo pred Spomen-domom. Nakon dvodnevni borbi HV i policija su 6. kolovoza 1995. oslobodili Glinu. Sa smirivanjem stanja počela je uspostava civilne vlasti. Općinsko poglavarstvo Gline je 4. rujna 1995. održalo prvu sjednicu na kojoj je, među ostalim, usvojena *Odluka o uklanjanju svih pokretnih objekata postavljenih za vrijeme srpske okupacije, bez građevinske suglasnosti i uporabne dozvole*, pri čemu se primarno mislio na spomen-obilježje: „... U skladu s tom odlukom, od nadležnih županijskih upravnih organa zatražit će se izmještanje bespravno sagrađenih objekata ispred glinskog Narodnog sveučilišta u središtu grada. Srpske okupacijske vlasti na prostoru ispred Narodnog sveučilišta podigle su objekte bez ikakve građevinske ili uporabne dozvole, čime su prekršili zakonske propise Republike Hrvatske o gradnji objekata, te su te objekte podigli suprotno odredbama Provedbenog urbanističkog plana grada Gline. Četničke su vlasti srušile Augustinčićev spomenik ‘Majka s djetetom’ ispred Sveučilišta, a oštećeni spomenik pronađen je na livadi kod zgrade glinske osnovne škole. Zbog toga je prostor pred sveučilištem potrebno dovesti u prvobitno stanje” stoji u odluci Poglavarstva.¹⁶⁸ Tako je vanjsko obilježje, mjesec dana nakon što je završeno i posvećeno, nestalo.¹⁶⁹ Prije rušenja *Zida narikača* skinute su brončane ploče s imenima i pohranjene u podrum Doma.¹⁷⁰

Bio je to početak nove transformacije Spomen-doma. Naime, 23. rujna je na prvoj sjednici Općinskog vijeća Gline donesena odluka o preimenovanju ulica, trgova i ustanova, među kojima „bivše Narodno sveučilište preimenovano je u Hrvatski dom.”¹⁷¹ Namijenjena mu je funkcija središnjeg mjesta kulturnog života grada i općine, što je bila i izvorna namjena.¹⁷² Uklanjanjem spomen-obilježja i preimenovanjem žurilo se zbog nadolazeće svečanosti – pred Domom, u nastavku Korza, održan je 21. listopada svečani mimohod pripadnika 20. glinske domobranske pukovnije Ban Jelačić i MUP-a koji su oslobodili Glinu.¹⁷³ Za tu prigodu trebalo je ukloniti nepoćudne simbole, trodimenzionalne i nazivne, s prostora održavanja svečanosti. Razlog uklanjanja spo-

menika vlasti su tražile u tome što je tijekom srpske pobune, agresije i okupacije stradalo 387 glinskih Hrvata i razorena su 33 hrvatska sela,¹⁷⁴ a novo ime u postupku s glinskim Hrvatskim domom koji je stajao na raskrižju sadašnjih ulica Ante Kovačića i Antuna i Stjepana Radića. Nakon Drugog svjetskog rata promijenjeno mu je ime da bi zatim bio srušen i na tom mjestu izgrađena stambena zgrada.¹⁷⁵ Jedan od idejnih začetnika pobune u tom dijelu Hrvatske, Nebojša Devetak je promjenu imena Doma komentirao: „Ma kako izgledalo paradoksalno ima u tome činu neke logike. Mjesto gdje su počinili zločin možda i treba da nosi njihovo ime.”¹⁷⁶

Tijekom 1996. Dom i prostor ispred njega dijelom su vraćeni u funkciju i oblik kakav su imali do polovice osamdesetih, ali bez spomen-ploče koja je bila postavljena 1969. prilikom otvaranja Spomen-doma.¹⁷⁷ U rujnu 1995. u Dom je useljena Hrvatska radiopostaja Glina i pročelnništvo upravnog odjela Općine.¹⁷⁸ U kolovožu 1996. povodom proslave prve obljetnice oslobođenja Gline obnovljen je rad knjižnice koja je zbog muzeja 1986. dislocirana. Tad je najavljeno da će se ispred Doma postaviti/vratiti Augustinčićeva skulptura *Majka s djetetom* umjesto, kako stoji u novinama, „nekakvog gloma-

znog ružnog spomenika u socrealističkom stilu na kojem su bile ispisane imaginarne srpske žrtve na ćirilici”.¹⁷⁹ Inače, skulpturu su pobunjenici po okupaciji Gline 1991. srušili, oštetili i bacili u živicu kod škole. U sklopu priprema za proslavu 150-e obljetnice uglazbljenja hrvatske himne, pred Dom je u rujnu 1996., kako je i najavljeno, postavljena/vraćena Augustinčićeva skulptura.¹⁸⁰ O cjelovitoj obnovi nekadašnjeg izgleda prostora ispred Doma, što bi uključivalo povrat spomen-ploče žrtvama iz 1941., nije se razmišljalo. Naprotiv, bilo je pojava negacije bilo kakvih zlodjela, čak i onog očitog kao što je ustaško rušenje Bogorodičine crkve. Npr. u časopisu *Panorama* 1996. je pisalo: „... Pravoslavnu crkvu Rođenja Presvete Bogorodice, koju su partizani minirali i srušili tijekom Drugog svjetskog rata ...”¹⁸¹ Tako je glinski Dom prošao dug put svojih transformacija, od mjesta za koje su se za vrijeme srpske okupacije vezivale mitske scene srpske djece koju ližu krv s ustaških noževa, pa do mjesta za koje se po oslobođenju navodilo da je bilo (samo) poprište komunističkog zlodjela ateizacije i velikosrpske mitomanije. Time se krug ciničnih transformacija Bogorodičinog crkvišta zatvorio.

¹ Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ, Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941.*, Zagreb 2011., 9.

² Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ). Fond Nadbiskupski duhovni stol (dalje NDS), br: III. – Glina 1955. – 1995. Karlo LIPAK, *Naša Glina 1941. – 1945. – posljedice ratnog vihora*, Glina, lipanj/srpanj 1990., 10.

³ Gojko JOKIĆ, *Jugoslavija – spomenici revolucije – turistički vodič*, Beograd 1986., 387–388.

⁴ Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domo-vinskog rata (dalje HMDCCR). Fond „Republika Srpska Krajina” (dalje RSK). Kut. 1077-3. Zahtjev direktora NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spomen doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992., „Četrdeset godina slobode”, *Jedinstvo* (Sisak) br. 1804., 12. I. 1984., 5., „Povijesno mjesto Glina”, *Jedinstvo* br. 1843., 11. X. 1984., 4., „Štafeta mladosti u Glini, Petrinji i Sunji”, *Jedinstvo* br. 1769., 12. V. 1983., 4. i „Oproštaj s herojem”, *Jedinstvo* br. 1826., 14. VI. 1984., 5.

⁵ „Turisti i na Šamarici”, *Jedinstvo* br. 1779., od 21. VII. 1983., 6.

⁶ „Osnovano društvo u Glini”, *Jedinstvo* br. 1822., 17. V. 1984., 4., „Vijenci na spomen-ploči”, *Jedinstvo* br. 1843., 11. X. 1984., 5.

⁷ Đuro ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 187–193. i Ratko DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava”, *NIN* (Beograd) br. 2032., 10. XII. 1989., 26.

⁸ „Iz rada Predsjedništva OK SKH Glina”, *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* br. 1., svibanj 1984., 3.

⁹ „Uskoro muzej”, *Jedinstvo* br. 1864., 7. III. 1985., 3., R. DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava”, 26. i Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 187–193.

¹⁰ „Aktivnosti Izvršnog odbora Spomen-muzeja Glina”, *Bilten Općinske organizacije SKH Glina* br. 5., veljača 1985., 3. i M. P. „Uskoro muzej”, *Jedinstvo* br. 1864., 7. III. 1985., 3., Đ. ARALICA, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, 187–193.

¹¹ HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Ugovor o izradi idejnog projekta spomen obeležja žrtvama ustaškog terora u glinskoj crkvi i žrtvama grada Gline od 11. X. 1985., Aneks ugovora OO SUBNOR-a Glina i IO Spomen-muzeja za uređenje Spomen obilježja prema usvojenom Idejnom projektu. Br: 1/86., od 10. I. 1986.

¹² Dragan ČUBRIĆ, Momčilo KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd, 2013., 42–49. i R. DMITROVIĆ, „Protiv ubrzanog zaborava”, 26.

- ¹³ Mila DRAGOJEVIĆ – Vjeran PAVLAKOVIĆ, „Serb and Croat Cooperation in the Discourse of Croatia's Commemorative Culture”, *Srpsko-hrvatski odnosi – rešavanje otvorenih pitanja*, Petrovaradin, 2012., 5–25.
- ¹⁴ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u Glini, od 27. X. 1990.
- ¹⁵ „Protiv ubrzanog zaborava”, 26.
- ¹⁶ Mirko JAMBROŠIĆ, „Slavlje slobodarskog grada”, *Jedinstvo* br. 1856., 10. I. 1985., 5. i G. JOKIĆ, *Jugoslavija – spomenici revolucije – turistički vodič*.
- ¹⁷ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 736–742., 750–766.
- ¹⁸ Miloško ŠAŠA, *Svjedok vremena*, Zagreb 2013., 198.
- ¹⁹ „Događaj u Sadilovcu”, *NIN* br. 2022., 1. X. 1989., 32.
- ²⁰ HMDCCR. Kut. Komanda 13. korpusa JNA 1989./1991. Referisanje Organa bezbednosti Komande 622. motorizovane brigade JNA o pitanjima bezbedonosne problematike. Str. pov. br: 69–1., od 20. V. 1989.
- ²¹ „Za jedinstvenu Jugoslaviju”, *Jedinstvo* br. 2121., 1. III. 1990., 2.
- ²² „Ustav po volji građana”, *Jedinstvo* br. 2159., 22. XI. 1990., 3.
- ²³ „Večer za Pjera”, *Jedinstvo* br. 2164., 29. XII. 1990., 9.
- ²⁴ „Poziv dobrovoljnim davaocima krvi”, *Jedinstvo* br. 2122., 8. III. 1990., 16.
- ²⁵ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Uvjeti NS-a Glina za održavanje javnih skupova u Spomen-domu Glina. Br: 01-1/1-1991., od 3. I. 1991.
- ²⁶ „U Spomen-dom sve stranke”, *Večernji list* (Zagreb) 18. I. 1991.
- ²⁷ „Račan rukovodi filijalom HDZ”, *Politika* (Beograd) br. 27625., 2. IX. 1990., 9.
- ²⁸ „Osnovan odbor Srpske demokratske stranke”, *Politika* br. 27466., 25. III. 1990., 10.
- ²⁹ Mile PASPALJ, *Album iz Krajine*, Srpsko Sarajevo 1996., 45–49.
- ³⁰ NAZ. Fond NDS., br: III. – Glina 1955–1995., uvez 4. Obavijest Karla Lipaka o stanju u Banijsko-Kordunskoj regiji i Glini, upućena Josipu Klariću Kaptol/Zagreb, od 14. IX. 1990., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno Josipu Klariću, od 27. X. 1990.
- ³¹ „Četnici na vjerskoj proslavi”, *Večernji list* 22. IX. 1990.
- ³² NAZ. Fond NDS., br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 4. Obavijest Karla Lipaka o stanju u Banijsko-Kordunskoj regiji i Glini, upućena Josipu Klariću, od 14. IX. 1990., uvez 5. Izvješće Karla Lipaka o stanju u regiji i u Glini, upućeno Josipu Klariću, od 27. X. 1990.
- ³³ „Pobjeda tvrde linije”, *Jedinstvo* br. 2162., 13. XII. 1990., 3., „Jastrebovi poraženi ili ...”, *Večernji list* 12. XII. 1990., 9.
- ³⁴ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.
- ³⁵ Poziv SO Glina na izvanrednu sjednicu svih vijeća. Kl: 021-05/90-01/06. Ur.br: 2124-01/90-1., od 8. X. 1990.
- ³⁶ „Još jedan fijasko”, *Večernji list* 12. X. 1990., 11.
- ³⁷ „Novi čelnici stranke”, *Jedinstvo* br. 2157., od 8. XI. 1990., 3., „Za samostalnu Hrvatsku”, *Jedinstvo* br. 2159., 22. XI. 1990., 3. Poziv OO HDZ Glina na zajedničku sjednicu Predsjedništva, OO i Kluba odbornika HDZ Glina u kino sali u Pokupskom 14. X. 1990.
- ³⁸ „Glina – tribina HDZ-a”, *Večernji list* 10. XII. 1990.
- ³⁹ Arhiv Policijske uprave Sisačko-moslavačke (dalje APU S-M). Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF., od 22. IX. 1998.
- ⁴⁰ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.
- ⁴¹ Mirko JAMBROŠIĆ. Govor sekretara OK SKH Glina Milivoja Vojnovića kod spomen-kosturnice na pravoslavnom groblju u Glini 13. V. 1985., u : „Bedem bratstva i jedinstva”, *Jedinstvo* br. 1874., 16. V. 1985., 5.
- ⁴² „Prosvjed hrvatskoj Vladi”, *Jedinstvo* br. 2157., od 8. XI. 1990., 2.
- ⁴³ APU S-M. Evidencija događaja Štaba PU Sisak od 14. 02. 1990. do 15. 01. 1992. PU Sisačko-moslavačke. Br: 511-10-04/04-VT-207/98 DF., od 22. IX. 1998. Depeša PS Glina o skidanju natpisnih ploča. Br: 511-10-30-01-2037/91., od 19. V. 1991. i „Tko je ubacio eksploziv”, *Večernji list* 6. I. 1991.
- ⁴⁴ APU S-M. Sažetak procjene PU Sisak o situaciji i predviđenim mjerama PS Petrinja, Glina, Kostajnica i Dvor za dane 29. i 30. 11. 1990. god. Br: 511-10-01/01-Sp/90., od 28. XI. 1990.
- ⁴⁵ „U Spomen-dom sve stranke”, *Večernji list* 18. I. 1991.
- ⁴⁶ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 6/1. Uvjeti NS-a Glina za održavanje javnih skupova u Spomen-domu Glina. Br: 01-1/1-1991., od 3. I. 1991. i „U Spomen-dom sve stranke”, *Večernji list* 18. I. 1991.
- ⁴⁷ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 6/1. Izvješće br. 4. Karla Lipaka o stanju u Glini, za razdoblje od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.
- ⁴⁸ „Protiv suradnje s vlašću”, *Večernji list* 4. II. 1991.
- ⁴⁹ NAZ. Fond NDS, br: III. – Glina 1955–1995. Uvez 19. Karlo LIPAK, *Odlomci iz povijesnih zapisa o Glini 1871–1991.*, od studeni 1992.
- ⁵⁰ „Srpsko sportsko društvo”, *Večernji list* 8. II. 1991.
- ⁵¹ Transkript propovijedi vladike Nikanora je načinio Karlo Lipak na osnovu videosnimke. NAZ. Fond NDS, br:

III. – Glina 1955–1995., uvez 6/1. Izvješće br. 4. K. Lipaka o stanju u Glini od 27. X. 1990. do 9. II. 1991.

⁵² M. PASPALJ, *Album iz Krajine*, 60–61. i *Srpski glas* br. 10., februar 1991., 1.

⁵³ „Očekivana pobjeda SDS”, *Večernji list* 27. II. 1991.

⁵⁴ Milan KORAC, „Polit-ekonomska pozicija Opštine Glina”, *Otadžbina – informativni časopis Opštinskog odbora SDS srpskih zemalja Glina*, (Glina) br. 2., septembar 1994., 31–32.

⁵⁵ HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/3. Zapisnik sa zajedničkog sastanka predstavnika SO Dvor, Kostajnica, Vojnić, Vrginmost i Glina, od 22. III. 1991.

⁵⁶ NAZ. Fond NDS., br: III. – župa Glina 1685–1998. Odluka Skupštine Zajednice hrvatskih mjesnih zajednica Općine Glina o osnivanju organa Zajednice hrvatskih mjesnih zajednica Općine Glina. Br: 4/91., od 3. IV. 1991.

⁵⁷ HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/1. Zaključak SO Glina o prenosu zemljišta i zgrade Spomen doma. Kl: 940-01/91-01/31. Ur.br: 2124-01-91-1., od 23. V. 1991.

⁵⁸ Đuro KUKIĆ, „Istorijat spomen-obilježja”, *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 3.

⁵⁹ „Između puške i krsta”, *Nova riječ – list srpskog naroda*, (Vojnić) br. 17. ratno izdanje, 29. VII. 1991., 7.

⁶⁰ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. SO Glina 2. Dnevni red druge zajedničke sjednice tri vijeća SO Glina. Kl: 021-05/91-01/08. Ur.br: 2124-01-01/91-1., od 6. V. 1991.

⁶¹ Nikola KORICA, „U koga su pucali?”, *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 5.

⁶² „Nedostaje novac za Spomen-dom”, *Večernji list* 20. IX. 1990.

⁶³ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 49.

⁶⁴ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Ovlašćenje članu IO USH Stani Nidžović predsjednika SO Glina, SO Vrginmost, predsjednika i sekretara IO za izgradnju Spomen obeležja za akciju prikupljanja finansijskih sredstava i sklapanje ugovora sa autorima-izvršiocima poslova. Br: 109., od 26. III. 1991., Aneks ugovora o izradi skulpturne kompozicije „Sećanje”. Br: 020-0502/1., od 27. III. 1991., Aneks ugovora o izvođenju i montaži mozaika. Br: 020-0501/1., od 27. III. 1991.

⁶⁵ Nikola KORICA, „Između Istoka i Zapada”, *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 3.

⁶⁶ Marko SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.”, *Državnost – časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo* br. 3., Zagreb, prosinac 1997., 351–362.

⁶⁷ HMDCDR. Fond 622. mtbr. Kut. 24. Izveštaj Organa bezbednosti Komande 622. motorizovane brigade JNA Organu bezbednosti 10. korpusa o stanju bezbednosti na Banijsko-Kordunskoj regiji. Str. pov. br: 26/352-1., od 26. VI.

1991. Fond Dosjei poginulih. Izveštaj OB-a K-de 31. pbr. o pogibiji Ilić Miladina. Sp. 17-1., od 30. VIII. 1993., Utvrđivanje svojstva osobne žrtve fašističkog terora za Baždar Bosiljku, od 20. IX. 1991.

⁶⁸ „Ustaški znaci na svakom koraku”, *Srpska nova riječ* br. 19., 14. VIII. 1991., 12., „Volim se igrati vojnika”, *Srpski glas* br. 18., 18. X. 1991., 14.

⁶⁹ Veljko STAMBOLIJA, „Ponovo nasilje nad Srbima”, *Srpski glas* br. 16., 2. avgust 1991., 5.

⁷⁰ N. KORICA, „U koga su pucali?”, 5.

⁷¹ „Između puške i krsta”, *Nova riječ – list srpskog naroda*, br. 17. ratno izdanje, 29. VII. 1991., 7.

⁷² „Ustanak srpskog naroda Banije”, *Bilten Ratnog predsjedništva i Štaba TO opštine Glina* (Glina) br. 1., avgust 1991., 10–12. (dalje u tekstu *Bilten*)

⁷³ „Poruka majkama Hrvaticama”, *Bilten* br. 1., avgust 1991., 21.

⁷⁴ „Laži hrvatskih medija”, „Zablude”, *Bilten* br. 2., 10. septembar 1991., 26., 31. „Zašto Srbi danas moraju biti jedinstveni?”, *Bilten* br. 5., januar 1992., 19. i „Iz mog ugla”, *Bilten* br. 7., maj 1992., 6.

⁷⁵ „Poruka”, *Bilten* br. 6., mart 1992., 23.

⁷⁶ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Zahtjev direktora NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spomen-doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992.

⁷⁷ M. SREMIĆ, „Glina u razdoblju od godine 1990. do 1997.”

⁷⁸ Priopćenje Ratnog Predsjedništva je objavljeno u: *Politika*, 1. VIII. 1991., 9. i *Bilten* br. 1., avgust 1991., 24.

⁷⁹ Č. KORAC, „Viduševac u plamenu”, *Srpski glas*, br. 18., 18. X. 1991., 3.

⁸⁰ „Viduševac brdo smrti i zla”, *Bilten* br. 3., 7. oktobar 1991., 7.

⁸¹ „Opština Glina slobodna”, *Bilten* br. 3., 7. oktobar 1991., 10.

⁸² „Poginuli braneći rodnu grudu”, *Bilten* br. 4., 11. novembar 1991., 8.

⁸³ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1036/4. Dnevni izveštaj Organa bezbednosti 24. pbr. Odseku bezbednosti 39. K. Str. pov. br: 1–32., od 4. V. 1995.

⁸⁴ HMDCDR. Fond „RSK”. Reg. 5006. KO procjena teritorije i jedinica u zahvatu prvih linija fronta. Komanda 39. Banijskog korpusa – Organ bezbednosti. Str. pov. br: 07/2-962., od 21. X. 1993.

⁸⁵ „Glina plače i pamti”, *Srpski glas* br. 22., 29. XII. 1991., 1.

⁸⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=wB7bqXDW5hg> pristup ostvaren 28. I. 2015.

⁸⁷ „Oproštaj od palih drugova”, *Bilten* br. 5., januar 1992., 11.

- ⁸⁸ Identičan tekst u brošuri *Gračaničke žrtve/Grachnica victims* koju je 1993. tiskala 24. brigada 'SVK' i u članku „Gračaničke žrtve”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 69.
- ⁸⁹ „In memoriam/Kozara i Banija krvlju povezane/časni oficir Ratko Rapajić”, *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 28.
- ⁹⁰ „Petar Krnjić”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 12–13.
- Ova naredba je tek djelomično provedena – zapaljeno je nekoliko kuća. Više u dnevniku Ivana Šibla http://www.slobodnajugoslavija.com/literatura/ratni_dnevnik_ivan_sibl.pdf (nap. ur.)
- ⁹¹ Đuro TUROPOLJAC, „Aktualnosti iz stranačkog života”, *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 43.
- ⁹² APU S-M. Dnevnik Prvog ženskog bataljona Srpske Krajine.
- ⁹³ „Osnovan Prvi ženski bataljon”, *Borba* (Beograd) br. 339., 4. XII. 1991., 4.
- ⁹⁴ HMDCCR. Fond 2. Kut. 1047/3. Izveštaji COB-a SO Glina za 28. i 29. XI. i 1., 3., 6., 11., 12., 13., 15., 18., 20., 24. i 30. XII. 1991.
- ⁹⁵ D. R. „Srča do koljena”, *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 3.
- ⁹⁶ „Rad Civilne zaštite”, *Bilten* br. 6., mart 1992., 35.
- ⁹⁷ HMDCCR. Fond 10. K. Kut. 9. Vanredi izveštaj OB K-de 7. OG. Str. pov. br: 2-29., od 9. II. 1992. Fond. 2. Kut. 1078/1. Odluke Skupštine RSK. Br. 6/92., od 9. II. 1992.
- ⁹⁸ „Odluke donesene na sjednicama Skupštine RSK dana 9. 16. i 25. 02. 1992.”, *Bilten* br. 6., mart 1992., 3.
- ⁹⁹ D. R. „Arkan i Hadžić”, *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 1.
- ¹⁰⁰ Dušanka RUSIĆ, „Srbija nas je trebala priznati”, *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 6.
- ¹⁰¹ „Kulturno-duhovna akademija u Glini”, *Bilten* br. 7., maj 1992., 2.
- ¹⁰² Nebojša DEVETAK, *Razgrtanje pepela – zapisi o tra-gičnoj komediji sa pjevanjem, pucanjem i plakanjem*, Zagreb 1998., 26–28.
- ¹⁰³ „Zapisano u srcima!”, *Bilten* br. 7., maj 1992., 1.
- ¹⁰⁴ Veljko STAMBOLIJA „Svečana akademija u čast glin-skim žrtvama”, *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 9., 15.
- ¹⁰⁵ HMDCCR. Fond 2. Kut. 1078/2. Zaključci sa skupa izbjeglica održanog 7. XI. 1992.
- ¹⁰⁶ HMDCCR. Fond 2. Kut. 1078/2. Izvještaj o radu i ak-tivnostima OO Crvenog krsta Gline od 8. IV. 1992.
- ¹⁰⁷ HMDCCR. Fond 2. Kut. 1078/1. Skraćeni zapisnik 11. sjednice SO Glina održavane 28. X., 11. XI., 19. XI. i 25. XI. 1992. u Spomen domu, Skraćeni zapisnik o izvršenju za-ključaka sa 4. sjednice SO Glina 15. IX. 1994. u Spomen domu, Skraćeni zapisnik o izvršenju zaključaka sa 5. sjed-nice SO Glina 3. XI. 1994. u Spomen domu.
- ¹⁰⁸ HMDCCR. Fond 2. Kut. 1078/1. Skraćeni zapisnik o izvršenju zaključaka sa 2. sjednice SO Glina 31. III. 1994. u hotelu „Kasina”, Poziv SO Glina na 3. sjednicu SO Glina u SJB Glina. Br: 01-222/94., od 5. V. 1994.
- ¹⁰⁹ Mirko Baždar, „Iz skupštinskih klupa o (ne)radu Skup-štine”, *Otadžbina* br. 2., septembar 1994., 27.
- ¹¹⁰ „Ne smijemo ostati goloruki”, *Srpski glas* br. 24., 10. II. 1992., 1.
- ¹¹¹ HMDCCR. Fond 39. K. kut. 31. Izvještaj organa bez-bednosti Komande 39. K. SVK. Str. pov. br: 07/2-636., od 29. VII. 1993. i Fond „RSK”. Kut. SO Glina 3. Poziv VP 9136 Glina predsjedniku SO Lj. Madžarcu na sastanak ci-vilnih i vojnih struktura SO Glina i k-de 39. K. u Spo-men-domu Glina. Int.br: 177-2. od 24. IX. 1994.
- ¹¹² N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela*, 14, 33.
- ¹¹³ HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Zahtjev direkto-ra NS Glina SO Glina za rješavanje statusa NS Glina i Spo-men doma u Glini. Br: 01-4/1992., od 5. X. 1992.
- ¹¹⁴ HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. SO Glina 3. Informacija o radu Tržišne inspekcije na području opštine Glina za 1994. god. Br: 10-03-84-14/95., od 3. IV. 1995.
- ¹¹⁵ „Zanimljiv kulturni događaj”, *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 42.
- ¹¹⁶ Zaključak IV SO Glina o mogućnosti razmjestaja mi-rovnih snaga UN-a na području opštine Glina, od 29. II. 1992., u: *Bilten* br. 6., mart 1992., 9.
- ¹¹⁷ Veljko STAMBOLIJA „Pearl-tears and blood of Glina’s martyrs”, *Blue bilten – the organ of information for citizen of Banija and Kordun, and members of UNPROFOR in the Northern Sector*, special edition, (Glina), Oktobar 1992., 28–29.
- ¹¹⁸ Ljubica STOJANOVIĆ, „Ustashes’ crimes in Banija and Kordun during the Second world war”, *Blue bilten*, 13.
- ¹¹⁹ Nikola KORICA, „Glina Memorial complex”, *Blue bil-ten*, 20–21.
- ¹²⁰ „From Citizens of Glina to Secretary General of UN mr. Butros Ghali”, *Blue bilten*, 27–28. Pismo je u ime op-ćinskih čelnika Gline napisao Veljko Stambolija, a otisnu-to je i u *Biltenu* br. 7., maj 1992., 3.
- ¹²¹ HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. SO Glina 2. Skraćeni za-pisnik 11. sjednice SO Glina održavane 28. X., 11. XI., 19. XI. i 25. XI. 1992. u Spomen domu.
- ¹²² HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. SO Glina 2. Skraćeni za-pisnik sjednice IS SO Glina od 15. XII. 1992.
- ¹²³ Đ. KUKIĆ, „Istorijat spomen-obilježja”, 3.
- ¹²⁴ HMDCCR. Fond „RSK”. Kut. 1032/2. Izveštaj Koman-de 39. K. o aktivnosti paravojnih grupa Organu bezbed-nosti GŠ-a SVK. Str. pov. br: 07/2-28., od 8. III. 1993. i Izveštaj Organa bezbednosti GŠ SVK o ekipnom obilasku komandi, jedinica i z/o 39. K. Str. pov. br: 248-1., od 30. III. 1994.

- ¹²⁵ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1036/1. Informacija načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o napadu na SJB Glina, od 18. I. 1993. Br: (07/93) 15-8-5., Informacija načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o pobuni u Glini, od 18. I. 1993. Br: (08/93) 15-8-6. i Izvještaj načelnika bezbednosti 24. pbr. načelniku bezbednosti 39. K. o borbi za vlast u Glini od 22. I. 1993. Br: 07/14-9.
- ¹²⁶ Veljko STAMBOLIJA, „Glina – Krajiška Atina”, *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 34–35., Milan KORAC, „Polit-ekonomska pozicija Opštine Glina”, 31–32.
- ¹²⁷ „SKD ‘Sava Mrkalj’ državno pastorče”, *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 34.
- ¹²⁸ „Djedovim stazama”, *Srpski glas*, 1. X. 1993., 3., „Mrkonjić ponovo na Baniji”, *Nova riječ*, 26. XI 1993., 7.
- ¹²⁹ „Koplja daleko od trnja”, *Srpski glas* br. 42., 4. IV. 1994., 2.
- ¹³⁰ „Koji su rezultati izborne Skupštine SDS srpskih zemalja SO Glina”, *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 15–18, 28.
- ¹³¹ N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela*, 54.
- ¹³² M. B. „Tragovi krvnika-stalna opomena”, *Srpski glas* br. 44., 28. V. 1994., 3.
- ¹³³ „Humanost”, *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 50.
- ¹³⁴ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. SO Glina 3. Poziv OO SDS Krajine Ljubomiru Madžarcu na sastanak. Br: 02-77/94., od 20. VII. 1994.
- ¹³⁵ Marko MILJANOVIĆ, „Kultura ispred svega”, *Srpski glas*, 16. VII. 1994., 12.
- ¹³⁶ Veljko STAMBOLIJA, „Predsjednik RSK Mile Martić u Glini”, *Otadžbina* br. 3., januar 1995., 27.
- ¹³⁷ „Zanimljiv kulturni događaj”, *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 42.
- ¹³⁸ Mate GRANIĆ, *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*, Zagreb 2005., 107.
- ¹³⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=dpMTTFiCaGo> pristup ostvaren 28. I. 2015.
- ¹⁴⁰ HMDCDR. Fond 2. Kut 607. Sl. zabilješka SM Glina od 23. III. 1995.
- ¹⁴¹ S. G. „Promotivno veče u Glini”, *Srpski glas* br. 55., 20. IV. 1995., 19.
- ¹⁴² „Pomen glinskim mučenicima”, *Srpski glas* br. 56., 26. V. 1995., 9.
- ¹⁴³ V. STAMBOLIJA, „Glina – Krajiška Atina”, 32–33.
- ¹⁴⁴ Veljko STAMBOLIJA, „Međunarodno političko posredovanje”, *Otadžbina* br. 4., mart 1995., 3.
- ¹⁴⁵ „Svi Srbi u jednoj državi – srpskoj”, *Otadžbina* br. 1., jul 1994., 26.
- ¹⁴⁶ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 49.
- ¹⁴⁷ M. B. „Maćehinski odnos prema Glini” i „Oživljena privreda”, *Srpski glas* br. 50., 30. XI. 1994., 8.
- ¹⁴⁸ „Sveti Florijan štiti Glinu i Glinjane”, *Sisački tjednik*, (Sisak) 9. V. 1996.
- ¹⁴⁹ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Pismo M. Krkovića SO Glina i SO Vrginmost od 14. III. 1994.
- ¹⁵⁰ Đ. TUROPOLJAC, „Aktualnosti iz stranačkog života”, 43.
- ¹⁵¹ V. STAMBOLIJA, „Glina-Krajiška Atina”, 35.
- ¹⁵² Veljko STAMBOLIJA, „Snažni su samo oni koji ne zaboravljaju”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 3.
- ¹⁵³ „Od pokršćavanja do lojalnosti” i „Zaboravljeni Spomen dom”, *Srpski glas* br. 28., 13. IV. 1992., 9., 13., „Pijanplotska tvrdoglavost”, *Srpska nova riječ* br. 50–51., 18. V. 1992., 2., „Sve zajedno – krik!”, *Nova riječ* br. 54–55., 8. II. 1993., 13., „Kordun u malom”, *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 12., „Mala gospojina u Glini”, *Srpski glas* br. 43., 28. IV. 1994. Prilog „Feniks.”
- ¹⁵⁴ „Plač li ... ili junake zavjetuješ”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 81.
- ¹⁵⁵ „Srpske majke su za mir!”, *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 18.
- ¹⁵⁶ „Nikola se odužuje svom narodu”, *Nova riječ* br. 60., 11. VI. 1993., 27.
- ¹⁵⁷ „Istina na distanci”, *Srpski glas* br. 41., 10. III. 1994., 5.
- ¹⁵⁸ *Otadžbina* br. 3., januar 1995. i *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., M. PASPALJ, *Album iz Krajine*.
- ¹⁵⁹ HMDCDR. Fond „RSK”. Kut. 1077-3. Pismo D. Čubrića i M. Krkovića Lj. Madžarcu od 6. VII. 1994.
- ¹⁶⁰ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 42., 49.
- ¹⁶¹ *Pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi*, Glina 1995. ur. Milka LJUBIČIĆ i Milan BUINAC
- ¹⁶² Marina PJEVALICA „Ubijali iza večere, maljem, uz muziku”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 41.
- ¹⁶³ Boro MARTINOVIĆ „Istorijsko pamćenje”, *Otadžbina* br. 5., 13. maj 1995., 51–55.
- ¹⁶⁴ Anđelko ANUŠIĆ „Pjesnik nije Robinzon Kruso sa amnezijom” *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 16.
- ¹⁶⁵ Tomislav VUKOVIĆ, „Manipuliranje fotografijama u formiranju javnoga mnijenja”, *Glas koncila*, 8. II. 2009.
- ¹⁶⁶ HMDCDR. Fond 2. Kut. 1078/1. Dopis SO Glina za donacije, od 25. VII. 1995. Fond „RSK”. Kut. 1077/1. Apel predsjednika SO Glina za uključivanje u organizaciju manifestacije. Br: 01-335/95., od 26. VII. 1995.
- ¹⁶⁷ Đuro KUKIĆ, „Da uvijek postupamo kao ljudi” *Srpski glas* br. 58/59., jun/avgust 1995., 3.
- ¹⁶⁸ „Zasjedalo Općinsko poglavarstvo Općine Glina”, *Glinski glasnik* (Glina) br. 2., 11. rujna 1995., 3.

- ¹⁶⁹ D. ČUBRIĆ, M. KRKOVIĆ, *Stradanje Srba u Pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, 26, 50.
- ¹⁷⁰ P. A. „Spomen ploče napokon iznesene iz podruma”, *Novosti* (Zagreb) br. 517., 13. XI. 2009.
- ¹⁷¹ „Preimenovane ulice, trgovi i ustanove”, *Glini glasnik* br. 3., 26. rujna 1995., 2–3. i Odluka o određivanju imena ulicama i trgovima u gradu Glini Općinskog vijeća Glina. Kl: 015-08/95-01/01. Ur.br: 2176/16-01-95., od 23. IX. 1995. *Službeni glasnik Županije Sisačko-moslavačke* (Sisak), br. 8., od 19. X. 1995., 74.
- ¹⁷² „Traganje za kulturnim identitetom”, *Matica glinska* (Glina) br. 2., prosinac 1998., 4.
- ¹⁷³ „Ponosni na svoje osloboditelje”, *Sisački tjednik*, 26. X. 1995.
- ¹⁷⁴ NAZ. Juraj JERNEIĆ, *Ratna spomenica župâ Sv. Ivana Nepomuka Glina, Sv. Franje Ksaverskog Viduševac, Sv. Ilije Maja, Ranjenog Isusa Mala Solina, od 1991. do 1998.*, autorsko izdanje, Zagreb 2005.
- ¹⁷⁵ „Kulturna i spomenička graditeljska baština”, *Matica glinska* br. 3., ožujak 1999., 7.
- ¹⁷⁶ N. DEVETAK, *Razgrtanje pepela*, 69.
- ¹⁷⁷ „Traganje za kulturnim identitetom”, *Matica glinska* br. 2., prosinac 1998., 4.
- ¹⁷⁸ „Slušajte Radio Glinu”, *Glini glasnik* br. 3., 26. rujna 1995., 16.
- ¹⁷⁹ „Otvorena knjižnica i čitaonica”, *Glas koncila*, 25. VIII. 1996.
- ¹⁸⁰ „150 godina „Lijepe naše domovine” u našoj lijepoj Glini”, *Sisački tjednik*, 26. IX. 1996.
- ¹⁸¹ *Panorama*, (Zagreb) 25. IX. 1996., 59.